

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин**

Кафедра історії України

**ДЕРЖАВОТВОРЧА ПРОГРАМА ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО:
ОСНОВНІ ЗАСАДИ ТА СПРОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:
студент 6 курсу, 611 групи,
спеціальності 014.03 – середня освіта (історія)
Янчик Ярослав Юрійович
Керівник:
кандидат історичних наук,
доцент **Яценюк Ф. С.**

*До захисту допущено:
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.*

Завідуючий кафедри

доцент Гуйванюк М. Р.

*Анотація***Державотворча програма гетьмана Івана Виговського:
основні засади та спроби реалізації**

Робота присвячена виробленню гетьманом І. Виговським нового зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького. Розкрито становлення його державотворчих поглядів під час перебування на посаді генерального писаря, утвердження на гетьманстві, особливості внутрішньої політики. Проаналізовані спроби І. Виговського та його соратників змінити зовнішньополітичний курс Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького. Висвітлені дії антигетьманських сил на чолі з Пушкарем та Барабашем, перебіг подій, пов'язаних з виробленням умов Гадяцького трактату, реакція на нього московського царя, що привело до українсько-московської війни та битви під Конотопом

Ключові слова: І. Виговський, генеральний писар, гетьман, державотворча програма, внутрішня політика, зовнішньополітичний вектор, Гадяцька угода

*Summary***State-Building Program of Hetman Ivan Vyhovskyi: Basic Principles and Attempts to Implement**

The work is dedicated to the development of a new foreign policy course of the Zaporizhzhia Army by Hetman Ivan Vyhovskyi. It reveals the formation of his state views during his tenure as a general scribe, approval in the hetmanship, peculiarities of domestic policy. The attempts of Ivan Vyhovskyi and his associates to change the Hetmanate foreign policy course after the death of Bohdan Khmelnytskyi were analyzed. The actions of anti-Hetman forces led by Pushkar and Barabash, the course of events related to the development of the terms of the Hadiach treatise, the response of the Moscow tsar to it, which led to the Ukrainian-Moscow war and the battle at Konotop.

Keywords: Ivan Vyhovskyi, general scribe, Hetman, state program, domestic policy, foreign policy vector, Hadiach agreement.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Я. Ю. Янчик

З М І С Т

	стор.
ВСТУП	4-20
Розділ I. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПОГЛЯДІВ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПИСАРЯ І. ВИГОВСЬКОГО	21-40
Розділ II. УТВЕРДЖЕННЯ І. ВИГОВСЬКОГО НА ГЕТЬМАНСТВІ ТА ЙОГО ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА	41-63
Розділ III. СПРОБИ І. ВИГОВСЬКОГО ТА ЙОГО ОТОЧЕННЯ ЗМІНИТИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ВЕКТОР ГЕТЬМАНЩИНИ	64-89
ВИСНОВКИ	90-93
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	94-106
ДОДАТКИ	107-127

ВСТУП

Актуальність теми. Наша країна у своїй історичній пам'яті має події, які до сьогоднішнього часу є актуальними та несуть в собі важливе наукове та патріотично-виховне значення. Такою є національно-визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в середині XVII ст. під керівництвом Богдана Михайловича Хмельницького. Ця боротьба відкрила нову героїчну сторінку у прагненні українського народу існувати незалежно від будь-кого, мати свою соборну Українську державу – Гетьманщину. Здобуття козаками права на свою державу мало велике історичне значення для пробудження національної свідомості, для вироблення чіткої ідеї державотворення.

Утворена Б. Хмельницьким козацька держава під назвою Військо Запорозьке, зазнала, після смерті Великого гетьмана, радикальних змін. Наявність потужних сусідніх держав – Речі Посполитої та Московського царства не давала успішно розвиватись державним процесам в українській державі. Цьому сприяла і внутрішньополітична боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву, яка привела до громадянської війни. Все це привело до руйнації, втілених у життя державних ідей в часи Б. Хмельницького, до доби, яка отримала в історії назву Руїна. Цей період привів до усвідомлення, прогресивно налаштованої козацької старшини, що Московщина, Польща та Османська імперія, прагнучи заволодіти територією Гетьманщини, не дозволять їм будувати свою незалежну державу.

Початок Руїни пов'язаний з Іваном Остаповичем Виговським, який був сподвижником гетьмана Б. Хмельницького і після його смерті в 1657 р. був обраний гетьманом Війська Запорозького. Саме йому на долю випало не допустити знищення справ Великого гетьмана, пройти через всі випробування та труднощі і спробувати повести козаків до створення нової, європейського, а не азійського, типу української

держави. Його діяльність, по втіленню в життя своєї державотворчої ідеї, має широкий діапазон визначень – від зрадника до герою українського народу. Дослідження гетьманування Івана Виговського, його дій по втіленню в життя ідей державотворчого розвитку Гетьманщини в умовах Руїни є важливими і актуальними.

Об'єктом дослідження є життєвий шлях гетьмана Війська Запорозького Івана Виговського протягом 1648-1664 рр.

Предметом дослідження є його політична програма, основні засади державотворчої ідеї та процес її реалізації.

Історіографія. Історії українського козацтва та подіям національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. присвятили свої праці дослідники починаючи з XIX ст. До таких слід віднести праці О. Рігельмана [104], Д. Бантиш-Каменського [31], М. Маркевича [90]. Протистояння українських гетьманів політиці московської держави подається ними і при висвітленні спроб І. Виговського зберегти автономію та незалежність Гетьманщини. Ними введено у науковий обіг певна кількість джерел, які вони інколи використовують для пояснення «зради» керівництва української держави.

Втручання московського царя у справи Війська Запорозького вони пояснюють його прагненням уберегти народні маси від утисків старшин та не дати їм перейти до Речі Посполитої, зашкодити союзу Гетьманщини з Королівством Польським. Події тих часів ними іноді подаються згідно усталених тверджень царистської ідеології, а саме як зрада старшини московському цареві.

Військова, внутрішня та зовнішня політика І. Виговського знайшла своє відображення в «Історії Русів» [78]. Анонімний автор твору називає Виговського людиною, яка має «безмірне честолюбство», «підлу поведінку і злочинні задуми», тому йде «на всяке лукавство та обмани» щодо московського царя. В творі містяться і критичні зауваження з приводу ставлення москвитів до козаків, яких вони називали «безмозкими хохлами».

Зрозуміло, що таке ставлення до українців викликало у них «непримиренну ворожнечу» і через це козаки «дихали на них повсякчасною огидою» [78, с. 192-194].

Кінець XIX – початок XX століть позначився широким використанням наявних архівних матеріалів, зміною критичного підходу до козацтва. Микола Костомаров, який на великому фактичному документальному матеріалі усе ще продовжував негативно оцінювати роль козацтва в тогочасній історії, також зобразив І. Виговського, як хитрого і брехливого політика, який прагнув здобути собі славу і багатства за рахунок Речі Посполитої [84]. М. Костомаров засуджував його політику щодо простих народних мас, які, на його думку, залишались відданими Москві, тому і виступили проти гетьмана. Він критично віднісся до Гадяцького трактату і пише, що «український народ не спокусився цим договором: усяке об'єднання, у будь-якому вигляді, з Польщею для нього було бридким» [83, с. 163-190]. Умови договору, згідно його твердження, не сподобались народові, бо відбивали інтереси лише козацької старшини і їх права власності бо «не схвалено було ніяких правил» щодо «тих посполитих, які житимуть на їхніх землях» [83, с. 167].

Михайло Грушевський у своїй багатотомній «Історії України-Руси» та інших працях також досліджував перебіг подій, пов'язаних з гетьмануванням І. Виговського, його боротьбу за самостійність [66, 67, 68, 69]. На відміну від попередників він чітко вказував на причини розриву українського гетьмана з московським царем. Саме нищення української державності московитами привели І. Виговського до пошуку міжнародних союзників. Однак, утаємниченість переговорів, не підготовленість основної маси населення до радикальних змін, репресивні дії московського війська та царської адміністрації, привели до поразки державотворчої програми гетьмана і позбавлення його гетьманської булави.

Дії І. Виговського були надзвичайно важливі і потрібні, твердить Грушевський, тяглість такого союзу з Польщею проглядається ще з часів

гетьмана Богдана Хмельницького. Основна ідея договору – суверенітет Гетьманщини, який гетьман прагнув здобути з допомогою Речі Посполитої. Саме такий союз захистив би Військо Запорозьке від агресії московського царства і привів би Гетьманщину до кола європейських держав.

Приділив увагу подіям в часи гетьманування І. Виговського і Володимир Антонович у своїх працях «Коротка історія козаччини» [28] та розвідці «Іван Виговський» [29]. Він позитивно оцінює політику гетьмана і твердить, що Гадяцька угода була дуже необхідною. Вчений різко засуджує агресію Москви проти Гетьманщини. Невдачу ідеї Виговського про українсько-польський союз він пояснює тим, що вона була незрозумілою народним масам, простим козакам і відображала інтереси лише козацької старшини.

Спробам утвердити новий зовнішньополітичний курс Війська Запорозького присвячена і праця В'ячеслава Липинського «Україна на переломі» [87]. Автор зазначає, що договір Б. Хмельницького з московським царем передбачав військовий союз, в якому дві державних структури вирішували свої стратегічні питання. Одна, цей союз перетворився на підпорядкування Гетьманщини Москві, тому І. Виговський і зробив спробу вирватись з під контролю московського царства. Врятувати Гетьманщину повинен був союз трьох держав – Великого князівства Руського, Королівства Польського, Великого князівства Литовського. В. Липинський зазначає, що Виговський був українським патріотом, освіченим гетьманом і не дивлячись на певні прорахунки в його діяльності, заслуговує схвалення його міжнародної орієнтації.

Про план створення Виговським незалежної української держави пише і Володимир Герасимчук. В своєму дослідженні «Виговщина і Гадяцький трактат» [50, 51, 52] він зазначає, що Гадяцька угода це «величезний пам'ятник Козаччини». У розвідці «Виговський і Юрій Хмельницький» [54] розкриває складні взаємовідносини між двома гетьманами, а публікація «Смерть Івана Виговського» [55] висвітлює останні роки життя українського

гетьмана.

Дмитро Коренець розкриває складний процес взаємовідносин Виговського під час укладення українсько-польського договору. Його публікація «Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в 1657-1658 рр.» [82] пояснює причини активних переговорів дипломатів Виговського та польських комісарів. Серед них виділяється, перш за все, необхідність вирватись з під впливу Москви та її порядків. Розкрито і те, якої шкоди переговорному процесу завдав заколот Пушкаря і Барабаша.

Особливо ґрунтовно висвітлив певні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Івана Виговського Дмитро Яворницький у своїй праці «Історія запорізьких козаків» [127]. Ця праця побачила світ у Петербурзі і засвідчила те, що вона, на відміну від авторів, які таврували Виговського і підтримували Росію, Д. Яворницький реабілітував гетьмана І. Виговського і писав про нього як про державника, який робив все для того, щоб Україна стала самостійною та незалежною.

Іван Виговський, згідно твердження Д. Яворницького, змушений був діяти дуже обережно з московськими представниками вести таємну дипломатичну гру. Вся ця діяльність давала свої результати – московський цар вірив Виговському і не підозрював його у зраді. Ведучи переговори з польськими дипломатами І Виговський запевняв царя у готовності виступити разом з ним проти поляків. Однак, коли Олексій Михайлович дізнався про українсько-польські домовленості, то організував повстання Барабаша і Пушкаря «оголосивши гетьмана клятвопорушником і зрадником й закликаючи весь український народ до повстання проти нього» [127, с. 196]. Прагнучи покарати гетьмана і весь український народ московський цар почав відкриту агресію проти Гетьманщини, яка закінчилась для московського війська повним розгромом під Конотопом.

Д. Яворницький вказує на те, що Виговський проігнорував інтереси мас, не врахував соціальних та економічних факторів, проводив невдалу внутрішню політику, тому його міжнародна програма і зазнала краху.

Радянська історіографія, з'ясовуючи перебіг національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, показувала Хмельницького як патріота, а всі його послідовники були зрадниками. В «Нарисах з історії України» [102] М. Петровський твердив, що Москва була меншим злом для українців ніж Польща, тому засуджував позицію Виговського і вихваляв промосковську позицію Пушкаря і Барабаша. Починаючи з середини 50-х років ХХ ст. українські історики, при висвітленні подій пов'язаних з гетьмануванням І. Виговського, брали до уваги тези ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією.

Політичні зміни в державі привели до появи нових робіт, в яких українське козацтво та старшина виступали як прогресивна сила українського суспільства. Відродження в Україні незалежності сприяє справедливому та об'єктивному висвітленню питань українського козацтва, в цілому, і періоду гетьманування І. Виговського, зокрема.

Уже з 60-х рр. ХХ ст. з'являються праці, які відрізнялись від попередніх. Про козаків і їх гетьманів заговорили як про прогресивну силу суспільства. А здобуття Україною незалежності дало можливість об'єктивно досліджувати складний період Руїни та діяльність гетьмана І. Виговського. Історики позбавились ідеологічних штампів та суб'єктивізму.

Дослідники Валерій Смолій та Валерій Степанков, розглядаючи події національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, твердять, що це була Українська національна революція (1648-1676 рр.) [110]. Вони розкрили особливості гетьманування І. Виговського, його спробу вивести українську державу з під шаленого контролю і тиску Московського царства. Виговському прийшлося пройти через складні внутрішньополітичні та зовнішньо-стратегічні перепитії – виступ опозиції 1658 р., наступ російських військ та битву під Конотопом 1659 р., підписання Гадяцького трактату.

Подібні питання ними висвітлені і в публікації «Українська державна ідея XVII-XVIII століть» [109], в якій вони простежують зародження

державної ідеї розбудови України та процес її втілення в життя. Оцінюючи державотворчу програму гетьмана Виговського вони пишуть: «Трагедія І. Виговського як державного діяча полягала в тому, що йому бракувало політичних здібностей» [109, с. 121], а «Гадяцька угода була величезним політичним кроком назад» [109, с. 115].

В. Степанков у своїй окремій розвідці стверджує, що діяльності Виговського по втіленню в життя його зовнішньополітичної програми перешкоджали розмах соціальної та політичної боротьби за владу, які перешкоджали розбудовувати Гетьманщину [114].

Діяльність гетьмана Виговського, по зміні зовнішньополітичного курсу, започаткованого Б. Хмельницьким, досліджує о. Юрій Мицик. У своїх публікаціях від оприлюднив джерела, в яких висвітлюється державницька політика І. Виговського. Виявивши в архівах України, Польщі та інших держав джерельні матеріали він написав біографію гетьмана, його військово-політичну діяльність, дипломатичні зусилля [93, 94, 95]. Особлива увага приділена Ю. Мициком козацьким літописам, у яких відображено життєпис І. Виговського та засади його українсько-польського союзу [92].

В «Додатках» праці про Виговського Ю. Мицик подає кореспонденцію, яка була написана під час битви під Конотопом 1658 р., зокрема лист до коронного обозного Анджея Потоцького, в якому гетьман Виговський просив про допомогу, анонімний лист про успіхи козаків у боротьбі з царським військом та розгром «московітів», інформацію, яка надходила від Виговського з табору козацьких військ та інші [10].

Комплекс проблем, які пов'язані із зовнішньополітичними завданнями українських гетьманів, дослідив Віктор Горобець у своїх працях, «Волимо царя східного...» [58], «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації» [57] та «Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи» [63]. В них розкриті взаємини керманічів Гетьманщини з московськими правителями, політичні та збройні протистояння між ними та їх наслідки.

В рамках цих праць певне місце займає і гетьман І. Виговський. В окремих розвідках В. Горобець розглядає міжнародне становище держав, які були задіяні в укладенні Гадяцького договору та їх зусилля по його реалізації [59, 60]. Головним стимулом для розвитку подій того періоду був геополітичний простір Війська Запорозького, яким прагнули скористатись агресивні сусіди. Про це свідчать, твердить дослідник, тогочасна ситуація в Білорусії [62], перебіг та наслідки Конотопської битви [64].

Серію праць про Гетьманщину різних періодів присвятив Тарас Чухліб: «Гетьмани і монархи» [121], «Козаки і Монархи» [122], «Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження» [123]. В них висвітлені питання становлення українського гетьманату та перетворення його в об'єкта міжнародних відносин між Москвою, Варшавою, Стокгольмом та Стамбулом. Вчений розкриває важливу державотворчу діяльність гетьмана І. Виговського в цих складних міжнародних відносинах.

Ним, в публікації «Політичні та військові спроби об'єднання козацької України (від Ю. Хмельницького до П. Дорошенка)», проаналізовані зусилля вказаних гетьманів об'єднати Лівобережну та Правобережну Україну в одній державі [124]. Цікавиться вчений і особливостями Гадяцького трактату та причинами його невдалої реалізації [125].

Періоду Руїни, яка почалася саме з часу гетьманування І. Виговського, присвятила свої роботи «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни» [131] та «Виговський: істина та вимисел» [130] Тетяна Яковлева. Нею використана велика кількість архівних матеріалів, як українських архівів, так і іноземних, які дали їй можливість здійснити аналіз внутрішніх і зовнішніх причин Руїни. Вона розкриває особливості зовнішньої політики Війська Запорозького після смерті Б. Хмельницького та під час гетьманування І. Виговського, зупиняється на характеристиці угруповань та постатей козацької старшини на початку Руїни, подає детальний аналіз засідань на яких приймався Гадяцький договір, аналізує його умови та причини падіння гетьманства Виговського, з'ясовує

подальшу долю гетьмана-вигнанця та робить акцент на наслідках його державотворчої діяльності для Гетьманщини.

Державотворчий шлях керманича Української держави знайшов своє відображення і у загальних працях ранньомодерної історії України. Це колективні праці «Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби» [80], «Історія українського козацтва» [79], «Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст.» [118], дослідження О. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.» [70], В. Шевчука «Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть» [126], Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків» [127], Л. Мельника «Боротьба за українську державність» [91].

Особливостями Гадяцького трактату, громадянською війною в часи Виговського, відкритою агресією Московії проти Гетьманщини цікавились дослідники Сергій Плохій, Віктор Брехуненко, Зенон Когут, Даріуш Колодзейчик, Петро Кулаковський, Томаш Кемпа та інші. Їх публікації увійшли до матеріалів конференцій, присвячених ювілеям підписання Гадяцького договору [48, 49]. Авторами збірників розкриті складні політичні та стратегічні умови, у яких діяв гетьман І. Виговський, показано важкий стан Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького і приходу до влади Виговського, з'ясовані позитивні і негативні сторони Гадяцького договору.

Автору Гадяцького трактату Юрію Немиричу присвячені дослідження Михайла Брика «Юрій Немирич на тлі історії» [34] та «Велика гра Юрія Немирича» [35], в яких висвітлено життя дипломата та військового діяча тогочасних подій Ю. Немирича, який доклав величезних зусиль, щоб переорієнтувати геополітичний вибір козаків з агресивної Москви до цивілізованої Європи. Саме його ідею Гадяцької конфедерації трьох держав Польщі, Литви та України прагнув втілити у своїй зовнішньополітичній діяльності гетьман Війська Запорозького Іван Виговський. Крім того, М. Брик розкриває і військовий талант Ю. Немирича, проявлений ним під час

розгрому московської орди в битві під Конотопом 1659 р.

Юрію Немиричу присвятила свою розвідку і Н. Яковенко [129]. Вона подає детальні біографічні дані про походження Ю. Немирича, його освіту, релігійну конфесійність, його появу в рядах повсталих Б. Хмельницького та різку зміну поглядів на козацтво, Розкриваючи роль Ю. Немирича у запровадженні у життя, разом з гетьманом І. Виговським, Гадяцької угоди дослідниця зазначає: «Постать Юрія Немирича за масштабами задумів і вчинків належить до зірок першої величини на небосхилі української історії XVII ст.» [129, с. 269].

Дослідники Владислав Карнацевич, Олексій Сокирко розглядають події пов'язані з перемогою української армії під Конотопом [81, 111]. Ними проаналізовані сучасні наукові досягнення, в яких висвітлюються події битви, розкривається кількісний склад воюючих сторін, їх прорахунки та удачі. О. Сокирко зазначає, що битва під Конотопом показала, що козацька держава пройшла випробовування на життєздатність з Московією і в цьому значна заслуга гетьмана І. Виговського та його соратників «справжніх державних мужів, які високо ставили інтереси України й уміли відстоювати їх зі зброєю в руках» [111, с. 68].

Багато своїх публікацій битві козацького війська з переважаючими силами московського війська під Конотопом присвятив Андрій Бульвінський. Він розглядає військове та політичне протистояння Гетьманщини і Московії напередодні та під час битви, розкриває і перебіг дипломатичних переговорів Виговського з Москвою і Варшавою, і кількість військ з обох сторін, які брали участь у битві під Конотопом, і стратегію битви, і втрати [39, 40, 41, 42, 43].

А. Бульвінський у своїй ґрунтовній праці «Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи» [38] аналізуючи передумови російсько-української війни, розкриває зв'язок подій, які розвивались в Гетьманщині, з тими політичними і соціальними процесами, які відбувались у Європі. Розкриває тогочасне

геополітичне протистояння московської, східноєвропейської та мусульманської цивілізацій.

Долі І. Виговського і його вірі у майбутнє української держави присвятили свої публікації О. Апанович [30], В. Шевчук [76], В. Борисенко [32], О. Реєнт [75], Д. Журавльов [77] С. Сегеда [74], Т. Чухліб [119], В. Степанков [115] та інші.

Родинним корінням Івана Виговського, його життєвому шляху після складання гетьманської булави, з'ясуванню місця його поховання присвячені публікації В. Сенютовича-Бережного [107], І. Скрипника [108], В. Рудого [105].

Розкриттю змісту магістерської роботи сприяли і гасла з енциклопедичних довідників[47], праці з історії дипломатії та зовнішньої політики України [56, 99, 101], історії України [33, 71, 89, 103, 128] та українського козацтва [79].

Життєвий шлях гетьмана Івана Виговського знайшов своє відображення у творах письменників. Прагнення втілити в життя державотворчу ідею та шляхи її реалізації гетьманом Виговським розкриті Іваном Нечуй-Левицьким [100], Юрієм Мушкетиком [98], Богданом Лепким [88], Юрієм Тис-Крохмалюком [117] та іншими. Гетьман зображений ними як важливий керівник національно-визвольної війни середини XVII ст., соратник Б. Хмельницького, який у дуже складних умовах використовував свій талант і життєвий досвід для розбудови Гетьманщини, яка вступила в період Руїни.

Джерела. Серед джерельних матеріалів, перш за все, слід відзначити козацькі літописи, в яких висвітлена діяльність І. Виговського і як генерального писаря при Б. Хмельницькому, і як гетьмана Війська Запорозького після смерті Б. Хмельницького. В «Літописі Самовидця» [14] розкриваються події другої половини ХУІІ ст., згадуються гетьмани від Б. Хмельницького до І. Мазепи генеральні старшини, полковники, польські та московські державні діячі.

Про І. Виговського Самовидець пише: «Іван Виговський був за походженням із руської, що перебуває під Польською державою, шляхти, вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах, однак завдяки тимчасовій марності і з огляду на цьогосвітні гаразди був єдиного духу з поляками. Через це він слугував перед війною Хмельницького писарем при польському комісарі, поставленому поляками над козаками замість гетьмана, згідно постанови комісії, яка відбулася після Острининої війни біля Маслового Ставу; і, будучи ото писарем при польському комісарові він познайомився з Хмельницьким» [14, 180].

Історію козаків написав і гадяцький полковник Григорій Граб'янка [13]. Вся його історія це тематичні оповіді-повісті про гетьманів і їх битви. Оповідючи про події після смерті Б. Хмельницького, про ту боротьбу, яка почалась за гетьманську булаву, Г. Граб'янка засуджує «неправі дії» гетьмана Виговського, які привели до початку Руїни. Г. Граб'янка відгукується про І. Виговського, як про «всеросійського ворога», «ляха за подобою та нутром» [13, с. 115].

Перший том козацького літописця Самійла Величка [2] розповідає про сім десятиліть в історії козацької України. У своєму творі Величко, врім власних міркувань, вмістив частини художніх творів, прислів'я, легенди. Він пояснює поведінку І. Виговського, який не відразу пішов на розрив з Москвою, про його обережну і вивірену політику щодо московського царя, про зносини з багатьма іншими державами. Величко заявляє, що гетьман був «навчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах» [2, с. 284].

Слід зазначити, що всі козацькі літописці не завжди прихильно ставляться до Виговського. В їх літописах є деякі перекирчування фактів, а то й використання таких подій, які не відповідають діяльності гетьмана І. Виговського. Літописці звинувачують його у тому, що він узурпував владу в козацькій державі і зрадив царя. При цьому вони не з'ясовують такої поведінки і дій гетьмана. В них засуджується його соціально-економічна

політика, яка, на їх думку, була спрямована лише для збагачення старшин та задоволення своїх приватновласницьких інтересів.

Розкриваються певні сторінки з життя та діяльності І. Виговського і в «Хроніці» Феодосія Сафоновича [23], твір якого першою спробою узагальнити історію України зі стародавніх часів і до кінця 1673 р. В третій частині своєї хроніки Ф. Сафонович показує гетьмана Виговського у вирі тих подій, які розгортались навколо нього в Литві, Польщі, Московії.

В. Герасимчук, який досліджує період гетьманування І. Виговського, у своїх роботах вмістив значну частину документів, в яких міститься загальна характеристика козацької держави XVII ст. В 1994 р. дослідники Львівського відділення інституту українського інституту імені М. Грушевського опублікували ці документи у збірнику «Матеріали до історії козащини XVII віку» [16].

Певні документи містяться і в 7-му томі багатотомного видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [1]. Матеріали зібрані з архівів розкривають важливість подій внутрішнього та зовнішньополітичного життя Гетьманщини, які відбувались після смерті Б. Хмельницького. В актах є доповідні записки боярина і київського воєводи В. Шереметьєва московському цареві про спроби Виговським оволодіти Києвом, інформація про дії тих, хто виступив проти нового гетьмана – Т. Цицюри та Ю. Хмельницького, про приїзди іноземних посольств до гетьманської резиденції, листи І. Виговського про запевнення у вірності щодо царя тощо.

В сучасних документальних виданнях періоду гетьманування І. Виговського містяться матеріали, які розкривають зовнішньополітичну та внутрішню ситуацію в Гетьманщині, прослідковується важка проблема для гетьмана у виборі союзника в часи початку Руїни. Значний матеріал оприлюднений у виданні «Тисяча років української суспільно-політичної думки» [24], упорядником якого є В. Шевчук. Тут вміщені перекладені ним документи «Комісія Гадяцька поміж станами Корони Польської та Великого

князівства Литовського» [12], «Іван Виговський. Лист до російського царя Олексія Михайловича від 17 жовтня 1658 року» [3], «Юрій Немирич. Маніфестація від імені війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою, від жовтня 1658 року» [21], «Іван Виговський. Перелік пунктів і покірних прохань ... його королівській милості і всій Речі Посполитій, від 1659 року» [4]. Ці документи свідчать про те, що Виговський проводив вимушену політику подвійних стандартів – то загравав з московським царем і запевняв його у своїй вірності, то шукав порятунку у шляхетській Речі Посполитій, яка бачилась йому, як зразок побудови демократичної і незалежної держави.

Особливо цінними для з'ясування питань гетьманування І. Виговського є його універсали. Вони вміщені у виданні «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича» [26]. Укладачами збірки використані документальні матеріали, які вони зібрали в архівах України, Польщі, Росії. Це універсали, накази і різноманітні угоди самого гетьмана, і накази його генеральних військових старшин і полковників. В них розкриті основні напрями соціально-економічного розвитку та політичне становище Війська Запорозького у другій половині XVII століття. Такі козацькі документи допомогли з'ясувати особливості державотворчої політики гетьмана І. Виговського, розкрити його кроки та спроби вирватись з під контролю московських можновладців та зберегти автономні засади козацької держави.

З універсалів Івана Виговського чітко прослідковується, що серед генеральних старшин найвпливовішим був генеральний писар. Саме він встановлював порядок денний і час зібрання козацьких рад, ним складались важливі тексти гетьманського уряду, він контролював і переглядав листи, які надходили до гетьманської канцелярії, опікувався зовнішньополітичними відносинами.

Серед універсалів гетьмана Виговського є договір, підписаний зі Швецією, українсько-польський союзний договір – Гадяцькі статті, укази на

надання старшині та священника земель та маєтностей, регламентування діяльності виробничих цехів в містах, переписка з іноземними державами, військові розпорядження, звернення до бунтівних козацьких загонів полтавського полку та Запорозької Січі тощо.

Проаналізувати основні положення українсько-польського договору допомогли оприлюднені тексти Гадяцького трактату [7]. В них викладені основні концептуальні позиції бачення майбутнього української держави, погляди І. Виговського щодо цього європейського союзу, до об'єднання з Королівством Польським та Великим князівством Литовським Великого князівства Руського у складі єдиної Речі Посполитої.

Розкривають і перебіг вироблення умов українсько-польського договору та складності їх прийняття Варшавою і опубліковані документи з архівів Польщі, які віднайшов та опрацював Ю. Мицик [18]. Тут вміщені листи гетьмана Виговського та його полковників, переписка польського уряду з московським царем, розкрито події, які відбувались уже під час самого підписання Гадяцького договору.

Ю. Мицик опублікував також переписку двох українських гетьманів – Б. Хмельницького та І. Виговського, яку вони вели з дипломатами різних держав [19, 20]. Виговського листи адресувались визначним політичним і державним діячам Речі Посполитої. Є серед них і листи деяким православним ієрархам, в яких пояснюються причини розриву з православною Москвою. Значна частина такої кореспонденції дає можливість з'ясувати період життя І. Виговського в Речі Посполитій після його гетьманства, його таємні відносини з козаками на території Гетьманщини.

З'ясовуючи формування державотворчої ідеї у генерального писаря І. Виговського, автор магістерської використав також документи, що відносяться до періоду гетьманування Б. Хмельницького [22, 25]. Перебування І. Виговського в оточенні Б. Хмельницького, його активна участь у військових кампаніях та дипломатичних переговорах з

представниками Речі Посполитої та Московщини у значній мірі вплинули на світогляд майбутнього керманіча Гетьманщини, сприяли формуванню основних засад його бачення в подальшому долі козацької України.

Мною використані і матеріали, які містяться у хрестоматії з історії України [27] та інтернет-ресурсах, з першоджерелами досліджуваної теми та їх інтерпретацією [11].

Метою дослідження є висвітлення політичного портрету державотворця гетьмана Івана Остаповича Виговського, формування його візії майбутнього української держави.

Використання наявної джерельної бази та літератури дали можливість поставити та вирішити такі **завдання**:

- розкрити життєвий шлях та формування світогляду І. Виговського до переходу на бік повсталих під проводом Б. Хмельницького;
- з'ясувати перебіг подій, які привели генерального писаря І. Виговського до гетьманської булави;
- висвітлити формування його програми та вироблення ним візії державного майбутнього козацької держави;
- дати оцінку діяльності гетьмана щодо реалізації його державницької ідеї та її наслідкам.

Хронологічні рамки – життєвий шлях Івана Остаповича Виговського (1616-1664 рр.).

Територіальні межі дослідження – Гетьманщина середини XVII століття. Саме на всій території Війська Запорозького відбувались військово-стратегічні, політичні та дипломатичні події під час втілення у життя державотворчої програми І. Виговського.

Методологічною основою дослідження є використання методу аналізу та проблемно-хронологічного, принципів об'єктивності та історизму.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автором робиться спроба узагальнити та систематизувати весь наявний матеріал про життєвий шлях гетьмана Івана Виговського та комплексно розкрити державотворчу

програму, основні її засади та спроби реалізації.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали магістерської роботи можуть бути використані в учбових закладах при розгляді питань початку Руїни та гетьманування І. Виговського, при спецкурсах для з'ясування державотворчих проектів керівників української держави.

Структура роботи – вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та додатки.

Розділ I. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПОГЛЯДІВ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПИСАРЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Відкривши «Вікіпедію» ми знаходимо там таке визначення: «Іван Виговський (Іван Остапович Виговський) (бл. 1608 – 17 (27) березня 1664) – український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави у Наддніпрянській Україні (1657-1659), Великий гетьман Руський (1658-1659). Представник православного шляхетського роду Виговських гербу Абданк» [73] (Додаток 1, 2, 3). В роботі робиться спроба з'ясувати яким був життєвий шлях людини, яка досягла таких висот і за визначенням Олени Апанович «повстав проти панування Московії в Україні й відстоював незалежність Української держави» [30, с. 69].

Походив І. Виговський з роду православної шляхти с. Вигово, що знаходилось в Овруцького повіту. Село знаходилось в Київському воєводстві, а в ньому проживало багато Лучичів-Виговських. Дослідник роду та родини Виговських В. Сенюкович-Бережний в своїй історично-родовідній розвідці зазначає, що у зв'язку з тим, що там проживало багато Лучичів та Виговських село спочатку називалось Лучичі-Виговські [107, с. 149]. Тут і народився Іван Виговський на початку XVII ст. (Додаток 4).

Володимир Кривошея в своїй «Генеології українського козацтва» пише, що у «1583 р. Виговські отримують привілей короля Стефана Баторія на підтвердження добр віковичних і звільнення їх від служб панцерних» [85, с. 149-150]. Юрій Мицик у своїй розвідці про Івана Виговського вміщує витримки з «Віршованої хроніки», в якій невідомий автор зазначив про І. Виговського таке: «Цей Виговський, хоч був не з панів, але шляхтич з народження, Віри грецької, Вига чи Вишинка старого ймення, Руська кість, хоч польське м'ясо» [93, с. 78]. Цей запис свідчить про те, що Виговські були дрібними шляхтичами українського походження.

Народився Іван в освіченій родині: батько Остап був грамотний та

служив митрополиту Петру Могилі, дядько Василь був Овруцьким полковником, а брат Самійло був сотником. Зрозуміло, що в такій родині Іван отримав належну освіту в Київському братському колегіумі, Добре володіючи українською мовою тут він оволодів церковнослов'янською, польською, російською. За період навчання він виробив чудовий почерк і став знаним каліграфом. Оволодівши латиною він мав можливість ознайомитись з європейською культурою, літературою, ознайомитись з основами політики, права, дипломатії. Природа наділила його талантом оратора – від оволодів засадами риторики та піітики. О. Апанович зазначає, що це було в подальшому «наслідком надбання ним майстерності у складанні державних, судових, адміністративно-господарчих та інших документів» [30, с. 70-71].

В роки навчання Іван Виговський зійшовся з Феодосієм Сафоновичем, який був ректором колегіуму, а потім ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря. Отримавши добру освіту в Києві І. Виговський переїхав до Луцька. Кар'єра юриста у луцькому міському суді відкрила йому шлях до намісника підстарости м. Луцька. Тут йому доручили завідувати в земському суді канцелярією. Перебуваючи в Луцьку він стає членом православного братства, де активно відстоює принципи православ'я та українську мову (Додаток 5).

Однак, розвиток подій в Речі Посполитій, боротьба з козацькою стихією та турецько-татарською агресією внесли свої корективи у життя Виговського. Він починає службу рядовим шляхтичом гусарської корогви кварцяного війська. Бере активну участь у боротьбі з турками і татарами. Після придушення козацьких повстань 1637-1638 рр. і прийняття «Ординації Війська Запорозького реєстрового» в 1638 р. Виговський перейшов на службу в Києві писарем до польського комісара Яцека Шемберга, який був призначений старшим над реєстровими козаками [27, с. 193]. Володимир Антонович стверджує, що «саме тут він і познайомився з чигиринським сотником Богданом Хмельницьким» [29, с. 47].

Це знайомство відіграло надзвичайно важливу роль в долі І. Виговського і у формуванні його державницької позиції. Згідно «Ординації Війська Запорозького реєстрового» Б. Хмельницький був понижений з посади генерального писаря у війську реєстровому до посади сотника у Чигирині.

Самійло Величко так описує це знайомство: «Іван Виговський був за походженням із руської, що перебуває під Польською державою, шляхти, вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах, однак завдяки тимчасовій марності і з огляду на цьогосвітні гаразди був єдиного духу з поляками. Через це він слугував перед війною Хмельницького писарем при польському комісарі, поставленому поляками над козаками замість гетьмана, згідно постанови комісії, яка відбулася після Острянинової війни біля Маслового Ставу; і, будучи ото писарем при польському комісарові він познайомився з Хмельницьким» [2, с. 273]. Подальші події свідчать про те, що вони знайшли спільну мову і потім будуть разом розбудовувати Гетьманщину.

Анонімний автор «Віршованої хроніки» зазначає, чому Виговський сподобався Хмельницькому: «Бо Виговський знав польські звичаї, сеймові конвокації, хід сеймиків, наради посольської ізби; він у київській канцелярії латиною та правом вигострив язика, став вважатися розумною головою, невдовзі мусив знати руських воєводств інтриги, до тогож мав часті сутички з ворогами» [93, с. 78-79].

Початок виступу козаків Б. Хмельницького проти Речі Посполитої для багатьох українських шляхтичів виявився несподіваним і поставив їх перед вибором: кого підтримати – короля чи Хмельницького. Як засвідчили подальші події національно-визвольної війни середини XVII ст. українська шляхта в основному підтримала Б. Хмельницького. Однак, багатьох ця подія застала зненацька і вони довго визначались зі своєю позицією. До таких належав і Іван Виговський. Перебуваючи на службі у реєстровому козацькому війську він змушений був весною 1648 р. взяти участь у поході

війська реєстровців під командуванням комісара Шемберга та польських вояків Стефана Потоцького на Запорозжя. Битва під Жовтими Водами закінчилась поразкою реєстровців та урядових військ. І. Виговський потрапив у полон до татар. Ось тоді і спрацював фактор особистого знайомства Виговського з Хмельницьким, який викупив його за коня у кримського хана.

Це був переломний момент у житті Виговського та зміни його суспільно-політичних поглядів на тогочасні події. Як освічений український православний шляхтич він дав присягу Б. Хмельницькому вірно служити йому та бути з ним до кінця боротьби проти польської шляхти, боротьби за православну віру та власну державу. Розвиток подальших подій засвідчив те, що він до кінця життя Б. Хмельницького дотримувався своєї клятви і між ними, хоч інколи і виникали непорозуміння, але серйозних розбіжностей у них не було. Ю. Мицик, з'ясовуючи причини переходу І. Виговського до повсталих, наводить слова Виговського, які він сказав польському послу під Збаражом літом 1649 р. Серед причин переходу до Хмельницького він називає і турботу про своїх батьків і рідних, яких могли б вбити повсталі козацько-селянські маси. Польський посол Станіслав Яницький так передає розповідь Виговського: «...спійманий на Жовтих Водах, викуплений Хмельницьким за одну кобилу. Має там у повстанському тилу батька, братів, сестер і т. д, і якби він зрадив Хмельницькому, той наказав би цих стратити як родичів. Отже, перемагає його природна любов до батьків і родичів, тому він там мусить залишитися» [93, с. 12].

Однак, весь подальший життєвий шлях Виговського засвідчив те, що він проймався долею всього українського народу, а не лише своєї родини, був активним учасником всіх військових кампаній та користувався особливою повагою у Хмельницького. Він був серед однодумців Хмельницького, займав посаду військового писаря, а його родичі займали високі посади в козацькій адміністрації Гетьманщини. Тетяна Яковлева з цього приводу пише наступне: «Данило (одружений з донькою

Хмельницького, Катериною) став полковником биховським, Костянтин – полковником пінським і турівським, після цього (з 1658 р.) – генеральним обозним, Василь з 1658 р. – полковник овруцький» [131, с. 114].

Через доньку Мар'яну, народжену від першого шлюбу, Виговський мав зв'язки з автором Львівського літопису Михайлом Гунашевським, який був дипломатом у козацькій структурі Б. Хмельницького та чоловіком Мар'яни. Друга дружина І. Виговського Олена Статкевич була дочкою воєводи мінського, українського і білоруського шляхтича Богдана Статкевича, що дало йому мати тісні зв'язки з відомими родами в Україні і Білорусії.

Радикальна зміна поглядів, яка відбулась у свідомості Виговського та нові життєві принципи були характерні не лише Виговському. Болісно і неоднозначно міняли своє життя і інші представники української православної шляхти. В'ячеслав Липинський назвав цей період в історії нашої держави «Україна на переломі», в якій він порівнює події національно-визвольної боротьби середини XVII ст. з подіями національно визвольних змагань 1917-1920 рр. Він стверджує, що ті, хто пішов за Хмельницьким в середині XVII ст.. мріяли про свою окрему державу, про своє нове майбутнє, як і ті, що піднялись на боротьбу в 20-х роках XX ст.: «Я думав і думаю, що тільки участь тієї рідної мені верстви в новочаснім українським національним життю, тільки відродження традиційного духовного зв'язку зі своєю «землею» - дасть їй нову моральну силу та енергію і спасе її від розкладу і загибелі. Без власної-ж держави я собі ніколи не уявляв і тепер не уявляю можності існування Української – не етнографічної маси – а Нації» [87, с. 5].

Такі шляхтичі як Б. Хмельницький, Данило та Іван Нечаї, І. Богун та ін. відразу ж перейшли на бік народу. Інші стали до війська, яке захищало короля і Річ Посполиту – Я. Вишневецький, М. Зацвіліховський, Д. Чаплинський, Байбуза, Дзик, С. Забузький, Я. Ясноборський, М. Криса, І. Головацький. Були і такі як Станіслав Кричевський, який був православного українсько-білоруського походження і спочатку служив польській владі, а потім викупив з чигиринського ув'язнення Б. Хмельницького, перейшов з

католицизму до православ'я, отримав звання полковника і вірно служив українському народу, вів боротьбу з військами литовського князя Я. Радзівіла [113, с. 177-192].

В житті І. Виговського відбулись зміни подібні до ситуації з С. Кричевським. Вибору між службою польській короні чи гетьманській булаві сприяла ситуація в сучасному українському суспільстві – економіко-політична, культурно-релігійна. Зневажливе ставлення польської шляхти до православного населення українських земель – козаків, селян, міщан, шляхти, привели його до думки покинути католиків-поляків та перейти до православних українців. Таке рішення було подібним до рішення Б. Хмельницького, який раніше теж служив Владиславу IV та займав високі урядові посади. Таким було і рішення С. Кричевського та багатьох українських шляхтичів, які стали на захист козаків і селян.

Переїшовши до повсталих козаків І. Виговський пов'язав своє життя тісно з долею Б. Хмельницького. Він був біля нього у всіх походах 1648 р. – Пилявецькій битві, облозі Львова, прибуття до Замостя. Уже в ході цих подій у нього визріла важлива державотворча ідея – не можна весь час укладати союз з Кримським ханством, бо це буде шкодити майбутньому Гетьманщини знесилюючи її.

Він, як і Максим Кривоніс, виступав проти того, щоб відразу ж після Пилявців рухатись на Львів. Війську потрібен був перепочинок, а Тугай-бей, прагнучи все більшої здобичі, закликав до продовження походу. М. Грушевський так описує цей конфлікт з Тугай-беєм: «Кривоніс, ранений в останніх битвах, з іншими полковниками був тої гадки, що тепер треба стати над Случею, поділити здобич, і полишивши поляків їх утечі, зайнятись укріпленням переправ по обох боках ріки, що мала стати границею козацької окупації. Навпаки Тугай-бей радив спішно наступати далі і захопити поляків у Львові, поки вони не прийшли до сили на-ново» [66, с. 79]. Коли ж йому в цьому заперечив Виговський, то племінник Тугай-бея почав йому погрожувати. «Сі гадки він підтримував так завзято, - пише М. Грушевський,

- що коли Виговський почав їм перечити, то братанич Тугай-бея кинув ся на нього з погрозами» [66, с. 79]. Однак, було прийняте рішення йти на Львів «нищити ляхів до останку». «І Хмельницький, хоч сам бажав відпочинку стомленому війську, - пише М. Грушевський, - щоб не противитись рішенню ради, пристав на те, що треба йти на Львів» [66, с. 79].

Ставши писарем Виговський з часом розробив засади діяльності гетьманської Генеральної канцелярії. Вся діяльність гетьманської канцелярії була підпорядкована йому. Він домігся того, що став генеральним писарем. Такий його статус зафіксований у «Реєстрі Війська Запорозького 1649 рок» [22, с. 27, 131]. Під час переговорів з іншими державами він завжди сидів поруч з гетьманом. Підпис І. Виговського стоїть на всіх документах канцелярії. Йому доручались зустріч і прийом послів інших держав.

Він виступав і як співавтор деяких універсалів гетьмана Б. Хмельницького – на них стоїть і підпис Виговського. До таких належать універсали, в яких заборонялось кривдити шляхту та жителів міст, ченців монастирів тощо. Ним підписувались універсали про надання землі, сіл, про затвердження на посадах. З його підписом відправлялись листи та інструкції іноземним керівникам [25, с. 107-108, 113-114, 117-118, 168-169].

Виговський сам іноді писав лист чи універсал, а гетьман лише підписував. Для складання таких документів Виговському потрібні були лише ключові слова і суть документа. Іноді І. Виговський доручав складання листів своїм підлеглим писарям. Описуючи приїзд в Чигирин у березні 1651 р. шляхтича Мисловського, який був послом литовського князя Януша Радзивила до Б. Хмельницького, М. Грушевський зазначає, що Мисловському Хмельницький видався «якийсь боязливий», а Виговський «гірший». Коли Хмельницький згадав спокійно про польського короля, то Виговський втрутився в розмову і різко сказав: «Що то король наступає на нас проти своєї присяги? Нехай знає, що нам не трудно й другого короля знайти» [67, с. 214]. Посол Мисловський у своєму донесенні Я. Радзивилу писав: «Той Виговський робить що хоче: кого хоче, то й не питаючись

гетьмана каже стратити. Якось при нім молодикові служебникові кн. Четвертинського, на імя Борковському, з кількома іншими він казав татарам голови постинати – хоч гетьман велів був відіслати до Чигрина» [67, с. 214]. Далі посол у своєму оповіданні стверджує, що Виговський від імені гетьмана Б. Хмельницького сам диктував універсал: «Виговський диктуючи якийсь універсал додав, так що той товариш чув: «Аби човнів як найбільше готовано!» – чи то вгору хоче йти з ними, чи на діл утікати» [67, с. 214].

Дослідники виявили і частину універсалів та листів написаних особисто генеральним писарем при гетьмані Хмельницькому. Сам гетьман підписав за 10 років перебування при владі близько 600 різних документів, частина з яких належать І. Виговському часів перебування на посаді генерального писаря [19, с. 93-112]. Лише листів міждержавного характеру які вийшли з повстанського табору, дослідники виявили 348. «Гетьман Б. Хмельницький підготував 245, генеральний писар І. Виговський 26 листів. 47 послань створили різні полковники й дипломати Української держави, в тому числі М. Кривоніс (3 документи), Д. Нечай (4), П. Шумейко (2) та ін., а ще 24 листи написали представники нижчої ланки української урядової адміністрації (сотники, городові отамани й війти). Низку листів (всього 25) підготували представники української православної церкви, головним чином київський митрополит С. Косів» [17, с. 98-99].

Дослідник Андрій Бульвінський, подає 136 листів і універсалів підписаних гетьманом І. Виговським за три роки (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) його гетьманування після смерті Б. Хмельницького і зазначає, що вони були адресовані «політичним діячам Московської держави, Речі Посполитої, Кримського ханства, Швеції, Бранденбурга, окремим українським громадянам, політичним і церковним діячам, монастирям, цехам, суспільним корпораціям тощо» [36, с. 84].

В часи Виговського на посаді генерального писаря Генеральна канцелярія стала частиною гетьманського державного апарату. Вона перетворилась у своєрідне міністерство закордонних і внутрішніх справ

Через неї втілювались у життя всі ідеї гетьмана і його генерального писаря. Вона узагальнювала всі події, які відбувались у різних кінцях Гетьманщини та іноземних державах. Тут приймалися різноманітні посольства, втілювались в ході військових дій рішення військово-стратегічного характеру, вирішувалась доля українського народу.

Все це базувалось на таланті Івана Виговського, який формувався як адміністратор і державний політик. Саме його активна державотворча діяльність вивела гетьманську канцелярію на рівень європейських структур, а Виговський став другою людиною в українській державі після гетьмана і увійшов у історію Війська Запорозького як канцлер.

Створити такий адміністративно-політичний орган, яким стала військова канцелярія, І. Виговському допомагали вірні українській справ співробітники: зять Михайло Галущинський, дипломат Силуян Мужилівський, брати І. Виговського. Всі соратники І. Виговського мали відповідну освіту, досвід адміністративно-державної роботи, добре володіли і словом, і мечем.

Івану Виговському належить заслуга і в організації розвідки та контррозвідки під час визвольної війни Хмельницького. Ю. Мицик зазначає, що «його агенти були в Стамбулі (серб Микола Маркович, татарин-перекладач візиря Сефер Кази-аги), у Швеції (грек, львівський купець Теодосій Томкевич), в Речі Посполитій (грек Остафій Астаматій)» [93, с. 17]. В «Реляції польських послів коронному підканцлеру Радзівєвському про їх бесіду з Богданом Хмельницьким в Чигирині і про стан на Україні» від січня 1651 р. зазначалось, що «Виговський має в своїй канцелярії двадцять писарів польських шляхтичів, прізвище одного із них Пясецький, - так що Хмельницький знає все, що у Варшаві робиться, і має таких, які доповідають йому про найменшу подію» [9, с. 379-380].

Завдяки розгалуженій агентурній мережі Виговський та Хмельницький отримували потрібну для української держави інформацію з різних країн, особливо з Польщі. «Мережа української розвідки при королівському дворі у

Варшаві була настільки міцною, - пише Ю. Мицик, - що козаки (вже в часи Петра Дорошенка) знають про всі замисли короля, вносилися пропозиції «добре пошукати» серед тих українців, котрі входили до оточення короля Яна III Собеського» [93, с. 18].

У генерального писаря І. Виговського було багато друзів у Білорусії, Польщі, Литві, які подавали йому цінну інформацію про плани, які виношувались проти Гетьманщини в Криму, Туреччині, Молдавії, Речі Посполитій. Його агентура успішно діяла у цих країнах.

Генеральний писар був задіяний у всіх потаємних справах Гетьманщини. Він уміло підтримував зв'язки з московськими вельможами, що давало йому знання про московську політику і методи її втілення в життя. Документи свідчать про його контакти з путивльськими воєводами та торговими людьми, які привозили в Московію таємні листи Виговського з інформацією про ситуацію в Гетьманщині та Речі Посполитій, перебіг військових дій.

В «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» Ю. Мицик зазначає, що путивльський воєвода С. Прозоровський «послав в Україну путивльських козаків Кузьму Тишина й Степана Катіржного, які добре знали українську, турецьку й татарську мови («а не знаючим языку и незаобыченным людем проехать будет невозможно»)» [17, с. 151]. Серед агентів російського уряду – купців, селян ремісників, пушкарів, були й ті, яких завербував І. Виговський. «Найчастіше агенти висилалися з Путивля, де проживало чимало українців, які теж, стаючи агентами, могли краще «вписатися» в українське середовище й ефективніше виконати своє завдання. Найактивнішими путивльськими агентами, яких часто посилали в Україну, були «боярські діти» В. Бурій, П. Литвинов, Й. та В. Юденкови, купці П. Зеркальников та И. і С. Масалітгови. Серед агентів з інших міст можна відзначити севських пушкарів С. Долбина, П. Матосова, драгуна А. Жукова, хотмижанина Т. Милкова, «боярського сина» з В'язьми У. Шумилова та ін.» [17, с. 151].

Такі групи агентів по 2-5 осіб прибували на Лівобережжя в Київ, Чернігів, Ніжин, Полтаву. Іноді доходили і до міст Правобережної України і навіть за її межі. Перебуваючи у вирі подій вони зустрічались і з українськими агентами, передавали їм інформацію для Виговського та отримували секретні дані, які їм передавав Виговський. В документах, які передавались у Москву, Виговський старався показати свою прихильність до царя та московських урядовців.

Така діяльність генерального писаря високо цінилась в Московії, і не викликала жодного сумніву у відданості Виговського московському царю. У відповідь йому привозили дарунки та таємну інформацію, як письмово, так і усно, від російських урядовців. Коли після Білоцерківського мирного договору, різко стало питання союзу з Москвою, Виговський разом з гетьманом діяв у напрямку утвердження такого союзу і навіть запевняв царських агентів, що разом з Військом Запорозьким переїде жити до Москви: «А только де ево государская милость ко мне будет, и я де, и сотцом своим, и з братьями, и с ыными приятелями к нему, великому государю, приеду. А лутчие люди Запорожской земли со мною ж да и многие будут к нему, великому государю» [5, с. 221].

Будуючи так хитру дипломатію з Москвою, Виговський вдало вибудовував і свої відносини з Варшавою. Документи свідчать, що польські послі рекомендували своїм дипломатам обходити Б. Хмельницького і мати справу з І. Виговським, який мав дуже великий вплив на гетьмана. В «Донесенні польського агента про перебування у Богдана Хмельницького послів від московського патріарха і семиградського князя Ракочі і про те, що українське військо не згідне на ведення перемовин про мир з польською шляхтою» від 6 червня 1651 р. зазначалось: «Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів. Так само як і Хміль, він має скарби. При цьому йому належить порада і рішення, навіть якщо мова йде про війну» [8, с. 436, 444].

Про свій вплив серед європейських правителів І. Виговський заявив

послу В. Унковському і піддячому А. Ардаб'єву під час їх приїзду у червні 1652 р. до Б. Хмельницького: «А меня де и венгерской король зовет к себе и власть мне, и жалованье великое дает». При цьому він показав їм грамоту трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці де було написано: «как де приедешь ко мне, стану тебе давать по полутаре тысячи золотых червонных на год да города дам немалые и учиню великим начальником над войском своим. А потому де меня король венгерской знает, что я у него бывал, и про то де он ведает, что я от Войска Запорожского почтен» [5, с. 221]. Такий вплив Виговського на гетьмана пояснюється і його родинними зв'язками з ним. Його молодший брат Данило був одружений на дочці Б. Хмельницького Катерині.

Під час переговорів Виговському відводилась роль доброго, спокійного, поступливого і справедливого козацького вождя на відміну від Б. Хмельницького, який проявляв свій жорсткий, категоричний і запальний характер. Це був своєрідний дипломатичний маневр, який допомагав вирішувати складні військово-стратегічні та політичні питання. Між Виговським і Хмельницьким не було серйозних непорозумінь, однак, щоб втілити у життя якесь важливе рішення приходилось вдаватись до таких хитрощів. Під час хвороби Б. Хмельницького генеральний писар сам вів переговори з посольствами. Про це сказано в донесенні Ф. Бутурліна та В. Михайлова від 14. 06. 1657 р. [93, с. 21]. Щоб підняти свою значимість у переговорах з російськими послами І. Виговський заявляв: «крымский царь, и колга, и норадим, и мурзы, и хто у них есть владетели, меня слушают. Ведомо им, что за помощью Божию я в Войску Запорожском владетель во всяких делах, а гетман де, и полковники, и все Запорожское Войско меня слушают и почитают. А то де вы и сами видите, что гетман и лутчие люди Войска Запорожского мне верят во всем» [9, с. 345].

Будучи на посаді генерального писаря І. Виговський виробив у собі здатність маневрувати між трьома політичними групами, які діяли під час національно-визвольної війни: центром, який уособлював гетьман;

радикалами на чолі з М. Кривоносом та поміркованими, яких представляли полковники Г. Гуляницький, Г. Лісницький, суддя С. Зарудний, обозний Т. Носач. Ці групи по різному проявляли себе під час перебігу подій. Одні, вимагали жорстоких і негайних дій проти поляків, другі за компромісне вирішення певних питань. Виговський стояв на позиції гетьмана, був за формування єдиного фронту національних сил для боротьби зі шляхтою Речі Посполитої. Після смерті Б. Хмельницького йому вдалось переконати всі ці сили в необхідності обрання його гетьманом для європейського майбутнього Гетьманщини.

Характер і державницькі погляди І. Виговського формувались під час військових походів Б. Хмельницького. Пилявецька битва, облога Львова, перебування у Замостю, кампанія під Збаражем і Зборовом, похід у Молдавію сформували з генерального писаря воїна, дипломата та політика. Він яскраво проявив свій талант під час драматичних подій під Берестечком. Він не розгубився тоді, коли кримський хан Іслам-Гірей III залишив поле боя та захопив у полон Б. Хмельницького, а організувавши, разом з Іваном Богуном, оборону табору кинувся навздогін татарській орді. О. Реєнт та І. Коляда описують складні перипетії, які довелось пережити Б. Хмельницькому та І. Виговському, перш ніж вдалось визволити гетьмана з татарського полону. Дослідники зазначають, що в кінцевому результаті: «Гетьмана було відпущено і з почестями проведено до Паволочі. Тут же він разом із генеральним писарем, полковником І. Богуном та іншими заходився формувати нове військо для відсічі карателям, які після перемоги під Берестечком сунули в Наддніпрянську Україну. У цей складний і тяжкий час Виговський виявив себе енергійним, мужнім і досвідченим полководцем та організатором» [75, с. 102-103].

Тривалі бої під Білою Церквою зупинили просування польських військ і привели до укладання Білоцерківського мирного договору [27, с. 276-277]. Умови цього договору свідчили про драматичні зміни в долі української державності. Цей договір був серйозним кроком назад у порівнянні зі

Зборівським мирним договором.

В цих складних умовах Виговському і Хмельницькому приходилось докладати значних зусиль в налагодженні відносин з іншими державами та стабілізації критичної ситуації у Війську Запорозькому. Виговський у цей час робив все для налагодження дипломатичної служби Війська Запорозького. Його дипломати переконували московських послів надавати допомогу козацьким військам у боротьбі з урядовими військами Речі Посполитої, пояснювали всі переваги союзу козаків з московитами, наполягали на підписанні українсько-московського договору. Московські правителі не спішили з відповіддю, бо боялись розгортання визвольної війни на їхніх територіях. Їх лякала і війна з Річчю Посполитою. Вони зволікали, робили все, щоб відтягнути укладення союзного договору, перевіряли Виговського і Хмельницького на щирість такого союзу, посилали своїх агентів, які повинні були все добре розвідати про справи Б. Хмельницького та ситуацію у Війську Запорозькому.

Виговський все це бачив і розумів, тому московському послу Г. Богданову в серпні 1651 р., після підписання Білоцерківського мирного договору козаків з поляками, заявляв, що якщо війська Речі Посполитої разом з татарськими загонами переможуть Військо Запорозьке, то потім нанесуть страшного удару по Московії. Ситуація може скластись таким чином, що після польської перемоги і козаків змусять іти походом на Москву.

Піддячий Розрядного приказу Г. Богданов, який побачив на свої очі складне військово-стратегічне становище козацької держави, у своєму листі московському цареві Олексію Михайловичу закликав його повірити словам генерального писаря І. Виговського і підписати такий союз: «А будет де государь их ныне под свою государскую высокую руку вскоре принять не изволит, и учинятца они подданными польскому королю; и польской де король против великого государя войну взочнет тотчас. Да и их, казаков на то наговаривать и приводит будут всякими мерами и прельщать многим

денежным жалованьем, чтоб они, казаки ему, польському королю, помочь учинили для того, что бы их всех, православных християн Малыя Руси, с великим государем ссорить, чтоб они николи под государскою рукою в подданстве и в соединении не были» [5, с. 118]. Посол Г. Богданов запевняв царя, що для спільної вигоди обов'язково потрібно укласти такий союз: «И ныне де их, православных християн вю Малую Русь, великому государю его царскому величеству большое время под свою государскую руку принять, потому что польского короля перед великим государем многие явные неправды и неисправленья учинились, и великому де государю за те королевские явные неправды мочно их, православных християн, со всеми их города принять м к своему великому Московскому государству во всех мерах большое прибавление учинить» [5, с. 118].

Роки, після трагедії під Берестечком, привели до певної стабілізації ситуації в Україні. Виговський брав участь у битві під Батогом 1652 р., яка принесла перемогу козацькому війську. Він разом з П. Тетерею та Т. Носачем на чолі трьохтисячного загону козаків їздив сватати Тимоша Хмельницького за Розанду – дочку молдавського господаря Лупула. Це сватання закінчилось укладанням династичного українсько-молдавського союзу.

З 1652 р. Виговський активізував свою діяльність в напрямку Москви: веде таємне листування з діячами царського уряду В. Бутурліним, М. Бредихіним, І. Фоміним, А. Матвеевим, патріархом Никоном. Відправляє до Москви полковника І. Іскру, приймає посла Р. Стрешньова, купців з московської землі..

В лютому 1652 р. він зустрічався з купцем П. Зеркальниковим, який виконував таємне доручення – віз листи до Б. Хмельницького. Доповідаючи в Посольському приказі по приїзді до Москви П. Зеркальников зазначив, що Хмельницький доручив зустріч з ним Виговському. Ця зустріч відбувалась у великій таємниці, бо ніхто не повинен знати про його приїзд «опричь гетьмана и писаря, и посланца Перфирья». Не повинні знати: «и полковники их, никто не ведает, для того, чтоб в войске про то нихто не сведал и до

поляков бы не донеслось» [5, с. 199].

Зрілим дипломатом і людиною, яка вірила в перспективу козацької держави, проявив себе генеральний писар І. Виговський і під час битви під Жванцем у 1653р. Він запобіг укладанню польсько-татарської угоди, після зради хана під Жванцем. Шеститисячний козацький загін під його командуванням домігся підписання в Кам'янець-Подільському «Кам'янецької уголи» [67, с. 456] з поляками, за якою відновлювались умови Зборівського мирного договору. Цей договір був тактичною перемогою і свідчив про те, що не вдалось остаточно визволитись від польсько-шляхетського панування – мрії на остаточне визволення українських земель відходили у майбутнє.

Саме такою ситуацією вирішили скористатись у Москві і подати допомогу Б. Хмельницькому та приєднати землі Гетьманщини до царської держави. В гетьманській столиці – Чигирині, розпочались активні дипломатичні переговори з Московією, які закінчились проведенням Переяславської ради та підписанням «Статей Богдана Хмельницького», які відомі в історії, як «Березневі статті» [5, с. 561-565].

Підписання в 1654 р. договору свідчило про конфедерацію Війська Запорозького з Московським царством для вирішення взаємовигідних проблем. У створенні коаліції двох держав активну роль відіграв генеральний писар Іван Виговський. Відзначився Виговський і в підготовці спільного походу українських і московських військових формувань на західноукраїнські землі та територію Білорусі. В цьому поході 1655-1656 рр. він також поруч з гетьманом. Козацькі війська під його умілим керівництвом успішно воювали під Ставищами та Охматовим, проявили мужність під час облоги Львова.

Однак, не дивлячись на серйозні успіхи в боротьбі проти Речі Посполитої, трапились події, які яскраво засвідчили про нестабільність договору між козацькою Україною і царською Московією. Московський уряд припинив бойові дії проти Польщі, якій серйозного удару нанесли шведські

війська, оголосив війну Швеції. Відкрита зрада московського царя Олексія Михайловича щодо українського гетьмана Богдана Хмельницького та всієї Гетьманщина була оформлена у вигляді Віленського перемир'я з Польщею [120].

М. Грушевський в розділі під назвою «Московська зрада і нова ліга (літо 1656-весна 1657)» своєї багатотомної «Історії України-Руси» стверджує, що представників української сторони, союзників московського царя, навіть не допустили до перемовин, вони дізнались про умови Віленського перемир'я уже після їх завершення. В Москві сприймали підписаний в березні 1654 р. міждержавний договір, як повну інкорпорацію московським царем Гетьманщини, тому присутність козацьких послів вважалась московськими дипломатами необов'язковою. «Московський уряд стояв на тім, - писав вчений, - що козацьке військо з своєю територією піддалося під протекцію царя, се факт над котрим царське правительство не допускає ніяких дискусій» [68, с. 1244].

Остафій Виговський, батько Івана Виговського, так доповідав у Чигирині генеральній старшині про події у Вільно: «На чім договорилися царські послы з лядськими комісарами, про те нам зовсім невідомо: царські послы не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пускали нас до польського шатра, але й здалека не допускали до шатрових пілок – чисто як псів до церкви божої» [68, с. 1251].

Зневажаючи думку гетьманської сторони на перемовинах у Вільно, московський уряд твердо вимагав від Б. Хмельницького також підписати договір з Польщею. Згідно твердження Я. Федорука ставлення Б. Хмельницького та І. Виговського до таких вимог було вкрай негативним. «Не приймаючи ідей про перемир'я з Яном Казимиром, що нав'язувалися Богданові Хмельницькому з Москви, - зазначає він, - українська політика розвивалася властивим і природним для неї шляхом, на якому вона стояла вже майже десять років. Оскільки за станом на 1656 р. мета Богдана Хмельницького у війні з польським королем – утвердження нових кордонів

Війська Запорозького на етнічних українських землях – не була досягнута, то встановлення миру з Річчю Посполитою для нього було справою неможливою» [120, с. 501].

Укладення Віленського перемир'я свідчило про те, що московський цар виявився ненадійним союзником у боротьбі з Річчю Посполитою, яка розпочала контрнаступ проти козацьких військ. І гетьман, і його генеральний писар, і полковники по новому подивились на московського союзника і засумнівались у доцільності такого союзу. Всі були стривожені такими подіями, а гетьман, пише М. Грушевський закричав такі слова: «Вже, діти, тим не журіться! Я вже знаю, що робити: треба відступити від руки царської, а підемо туди, куди Бог повелить: не то що під християнського пана, але хоч і під бісурмана» [68, с. 1251].

Події 1656 р. засвідчили про зміну зовнішньополітичних орієнтирів Богдана Хмельницького. Московський напрям перестав відігравати домінуючу роль і в поглядах Івана Виговського.

Посилились антимосковські настрої у гетьмана та його генерального писаря і з квітня 1657 р. Тоді помер Сільвестр Косів – київський митрополит. Москва ж відразу почала вимагати від гетьмана Б. Хмельницького приєднання української православної церкви до Московського патріархату. У вимозі чітко зазначалось, щоб духовенство «пошукало милості государя і виявило цілковиту правду свою до великого государя; захотіло б іти в послушення святейшого патріарха московського» [76, с. 91]. Такі спроби Москви викликали опір православного духовенства, яке перейшло в опозицію до московського патріарха Никона.

Розгортання українсько-московського протистояння змусило дипломатів Гетьманщини шукати нових союзників для збереження досягнень національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Про це свідчать приїзди до Чигирин послів з Швеції, Речі Посполитої, Молдавії, Трансільванії, Валахії, Бранденбурга, Австрійської та Османської імперій, Кримського ханства та інших. У відповідь українські

посольства прибували до перерахованих країн. Не покидало надій на залагодження конфлікту з Військом Запорозьким і Московське царство. Його посольства прагнули зашкодити Б. Хмельницькому укладати нові договори..

Час активних дипломатичних кроків Гетьманщини співпав з погіршенням стану здоров'я гетьмана Б. Хмельницького. Постійні військові дії, довготривалі походи, втрата територій, зрада Москви, смерть сина Тимоша підірвали його здоров'я. Практично все керівництво Гетьманщиною лягло на плечі І. Виговського. Державне управління він здійснював з допомогою вірних йому соратників – дипломатів Силуяна Мужилівського, Івана Ковалевського, Івана Грушу, Данила Оліверберга та інших.

Особливо активною була співпраця Виговського з Юрієм Немиричем, який покинув службу в Речі Посполитій та перейшов на службу Війська Запорозького. Саме він був біля Виговського під час створення коаліції Гетьманщини, Швеції, Трансільванії та Бранденбурга, спрямованої проти Польщі. Саме він домагався включення до складу України західноукраїнських територій. Він активно підтримував прагнення білоруської знаті Турово-Пінщини «на вічні часи» бути включеними до складу української держави. Саме він в подальшому буде автором об'єднання трьох народів– польського, литовського та українського в одній державі.

Така активна антимосковська діяльність Виговського та його соратників викликала різку реакцію з боку Москви. Вони ще активніше почали наступ на автономію Гетьманщини. Особливі надії вони поклали на те, що в Україні відбудуться якісь зміни на користь московії після смерті Б. Хмельницького. Помер Б. Хмельницький 6 серпня (27 липня) 1657 р. «у Чигирині, так і не докрутивши військової машини війни з поляками, своє великотрудне і великопечальне життя» [2, с. 314]. Втрата Україною такого вождя привела до боротьби різних політичних угруповань за владу. Ситуація, яка була і так вкрай складною, ще більше дестабілізувалась, чим прагнули скористатись сусідні держави. В країні почався період Руїни.

Таким чином, становлення державотворчих поглядів І. Виговського відбувалось в непростих життєвих ситуаціях. Маючи міцне родинне українське православне коріння, отримавши чудову освіту він проявив свій талант та організаторські здібності і з перших днів національно-визвольної війни проти шляхетської Речі Посполитої став поруч з Б. Хмельницьким. Військово-політичні події перетворили його в генерального писаря гетьманської адміністрації, активного діяча козацької держави, сприяли формуванню державотворчих поглядів. Його державотворча політика була виваженою, цілеспрямованою, добре продуманою. Взявши на себе керівництво Гетьманщиною, після смерті великого гетьмана, Іван Виговський продовжив його державотворчу діяльність, прагнув утвердити принципи незалежної Української держави.

Викладений вище матеріал дає можливість зробити висновок, що І. Виговський, виходець з родини українського шляхтича, в силу тих суспільно-політичних обставин, які існували в Речі Посполитій, закономірно потрапив в оточення Б. Хмельницького. Освітній рівень та організаторські здібності з часом вивели його в коло найближчих співробітників гетьмана. Формування його суспільно-політичних поглядів відбувався під значним впливом Б. Хмельницького В ході національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі І. Виговський став Генеральним писарем, правою рукою Б. Хмельницького і пройшов всі складні військові та дипломатичні випробування разом з гетьманом та українською старшиною. Проявивши себе виваженим дипломатом, І. Виговський проводив цілеспрямовану та продуману політику державотворення. Ідеї гетьмана Б. Хмельницького, про утвердження незалежної Української держави, були підтримані і продовжені І. Виговським після смерті Великого Богдана.

Розділ II. УТВЕРДЖЕННЯ І. ВИГОВСЬКОГО НА ГЕТЬМАНСТВІ ТА ЙОГО ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

Смерть Б. Хмельницького породила проблему успадкування гетьманської влади. Старий гетьман хотів передати владу своєму старшому синові Тимішу. Однак, втіленню в життя цієї ідея завадила смерть Тиміша під час походу до Сучави. Ідея спадкового гетьманату не покидала хворого гетьмана, тому він планував голосити гетьманом свого молодшого сина Юрія. Це, на думку Б. Хмельницького, не дало б можливості впливовим полковникам почати боротьбу за гетьманську булаву, уберіг би Військо Запорозьке від кровавої боротьби за владу [8, с. 581]. Козацький літописець з цього приводу написав, що «.. еще за живота старий Хмельницький назначил гетьманом сина свого Юра» [14, с. 75].

Весь життєвий шлях молодого Хмельниченка, який мав лише 16 років, свідчив про те, що він був не готовий до такої важливої місії – гетьманства. Жорстокі події боротьби козаків з військами Речі Посполитої відбилися на його долі, на його характері. Ще будучи зовсім маленьким він був свідком знущань слуг Чаплинського над родиною його батька, на його очах померла мати Ганна Сомківна, був арештований батько. Йому, разом з батьком, прийшлося пройти через багато небезпек, переховуватись від поляків. Вже зрілим юнаком він хоронив свого старшого брата Тиміша, з яким проводив багато часу і якого дуже любив.

Займаючись державними і військовими справами батько Богдан не достатньо приділяв уваги вихованню Юрася. Під час довгої відсутності в походах залишав його під контролем жінок та ченців. Юрію були байдужі військові та державні справи його батька. Він був імпульсивним, вразливим, хворим на епілепсію, побожним. Йому подобався чернечий сан, він був далекий від військових вправ, політичних подій. Про ці свої слабкі сторони характеру він неодноразово заявляв козацькій старшині, а будучи під опікою генерального секретаря Івана Виговського стверджував, що той

досвідченіший та розумніший за нього.

Б. Хмельницький боляче сприймав таку ситуацію, чудово розумів негативні наслідки передачі гетьманської булави малолітньому синові, але дотримуючись ідеї спадкового гетьманату наполіг на призначенні його гетьманом до повноліття. Т. Яковлева стверджує, що це була серйозна помилка Б. Хмельницького, і та криза верховної влади, яка почалась ще при його житті, лежить на ньому [131, с. 112].

Рішення Б. Хмельницького було негативно сприйнято старшинами, які утворили різні угруповання: одні гетьманом хотіли І. Виговського, другі, підтримували рішення Б. Хмельницького і прагнули, щоб гетьманом був Юрій Хмельницький, треті висунули, відомих в козацькому середовищі, полковників Антіна Ждановича та Григорія Лісницького. Між цими групами йшла вперта боротьба. Шведський посол Г. Лілієкрон стверджував, що найбільш вигогідним кандидатом на гетьманство був І. Виговський, який чекає смерті гетьмана і «має намір захопити всю владу» [131, с. 113].

Смерть Б. Хмельницького відразу ж активізувала діяльність всіх претендентів на гетьманство. В Суботові зібрались І. Виговський, Г. Лісницький, М. Пушкар, Г. Гуляницький та інші і вирішили, що тимчасово (на 3 роки) гетьманом треба обрати Івана Виговського до повноліття Юрія Хмельницького. Після наради Виговський виїхав до гетьманської столиці – Чигирин. Про цю подію повідомляли польські шляхтичі, які знаходились у полоні Б. Хмельницького. Після смерті Хмельницького І. Виговський їх відпустив і вони оприлюднили таке: «Хмельницький помер... після від'їзду луцького владика. Того ж дня з'їхалися до Києва до митрополита всі полковники, там тихо радилися з митрополитом кілька днів, а потім поїхали в Чигирин до Виговського, котрий, сподівалися, стане гетьманом» [96, с. 57].

О. Апанович зазначає, що відбулась ще одна рада старшин, які приїхали до гетьманського двору в Чигирині. Саме на цій старшинській раді Юрій Хмельницький відмовився від гетьманства і лише після цього гетьманом обрали Івана Виговського [30, с. 77].

Обранню І. Виговського гетьманом сприяла і позиція митрополита Діонісія Балабана, який поділяв його державницькі погляди і не хотів, щоб Москва підпорядкувала Київську митрополію своєму патріархату. Д. Балабан стверджував, що такі дії будуть порушенням церковних канонів і матимуть для Гетьманщини катастрофічні наслідки.

Після обрання Виговського гетьманом він не відразу титулувався гетьманом всієї держави – Війська Запорозького. В універсалі, який був наданий ним Л. Барановичу, тодішньому чернігівському архієпископу, він називає себе «чигиринським гетьманом» [26, с. 56]. Для багатьох козаків це було дивним і викликало бажання скоріше проголосити його гетьманом всієї України, надати йому всі права.

Не сприйняла обрання Виговського гетьманом Запорозька Січ, старшини якої були відсутні на раді в Чигирині. Це привело до опозиції з боку запорожців, які стверджували, що його обрали невірно, не згідно козацького звичаєвого права. Новопризначеному гетьману прийшлося докладати дуже багато зусиль, щоб уладнати конфлікт з Запорозькою Січчю.

Прагнучи переконати їх у правильності та необхідності його обрання він пише їм у вересні 1657 р. листа з пропозицією визнати рішення козацької ради в Чигирині про призначення його «на уряді». Лист викликав жваві дискусії серед запорожців – одні були за обрання, інші проти. С. Величко зазначає, що в листі Виговський стверджував, що «ви, військо низове Запорозьке, складаєте корінь і утвердження честі та вікопомної слави іншим українсько-малоросійським військам... Вільно вам, братам нашим, мене від того уряду відмінити, а поставити і затвердити за своїм бажанням на ту достойність іншого. Як і попередник мій, славної пам'яті Хмельницький, який у різних випадках за свого уряду чинив усе лише з відома й поради вашої, своїх братів, війська Запорозького, так і я, коли залишуся без зміни на своєму нинішньому уряді, ходитиму, його, мого попередника, шляхом, не принижуючи честі і сили вашої, війська Запорозького, і буду все погоджувати з вашою волею» [2, с. 326]. У відповідь отаман Павло Гомон

давав згоду від імені коша запорозького на його обрання і пояснював це тим, що треба робити спільну справу – боротись з польськими ворогами і не допустити знищення православної віри [127, с. 169171].

Однак, Січ залишалась неспокійною по відношенню до політики, яку почав проводити І. Виговський. Вони були незадоволені тим, що він почав робити спроби укладення миру з Польщею, зблизився з Кримським ханом, заборонив запорожцям нападати на татарські володіння та прагнув розриву з Москвою. Виговського звинуватили у зраді, а кошового переобрали – замість П. Гомона обрали лідера незадоволених Якова Барабаша. З цього часу Запорозька Січ стала проявляла себе як непримиренна структура до політики нового гетьмана.

Січовики були дуже незадоволені швидким збагаченням деяких з козацьких старшин, які ставали власниками містечок і сіл, почали експлуатувати селян, міщан, рядових козаків. Цим скористалась Москва, яка почала себе видавати надійним північним сусідом, єдиним союзником запорозьких козаків у боротьбі з поляками та татарами. Лицемірне загравання з простолюдинами та рядовим козацтвом московського уряду, їх єзуїтські дії, нібито по захисту населення України, привели до серйозних протистоянь між гетьманською владою і народом. Московські чиновники вміли маскувати своє справжнє ставлення до простого народу, до своїх селян. Не всі в Гетьманщині знали про Судебник 1649 р. про запровадження в Московії кріпосної залежності селян від місцевих феодалів. В Гетьманщині з такою залежністю було покінчено ще з 1648 р. з часу початку національно-визвольної боротьби проти шляхетської Польщі. Противники гетьмана І. Виговського не могли собі усвідомити наслідки такого загравання з Москвою., не розуміли, що кінцева мета «турботи» про українців передбачала ліквідацію Української держави та повне закріпачення селян, яке відбулось в часи Катерини II в 1783 році.

Керівники Запорозької Січі не розуміли, що в даній ситуації прагнення Виговського налагодити союзницькі відносини з Кримським ханством були

цілком виправданими. Вони бачили в південному сусідові лише заклятого ворога. В них були свої власні інтереси не йти на замирення з кримчаками. Вони сподівались, що і Москва, і Варшава буде їх підтримувати матеріально в боротьбі з татарами. Вони були зацікавлені в подальшому розвитку своїх промислів на татарських володіннях, їм потрібні були вилазки проти татар, які приносили певний прибуток.

Розширювати територію Запорозької Січі на північ вони не могли, бо прагнули жити в мирі з московським сусідом. Їм залишався південний напрямок – колонізація і отримання здобичі в степах, де кочували татарські племена. Законів, які б забороняли їм це робити не було. Ці степи вважались володінням Кримського ханства, тому вони були не зацікавлені у замиренні Гетьманщини з Кримським ханством. Спроби Виговського заборонити їм здійснювати набіги на територію кримських татар викликали у них рішучий осуд. Такі спроби сприймалися ними як наступ на їх інтереси.

І. Виговський докладав чимало зусиль для врегулювання конфлікту з Запорозькою Січчю. Слід зазначити, що в основному обрання Виговського гетьманом було сприйнято однозначно позитивно. Впливові старшини підтримали його кандидатуру на гетьманство, так як серйозних претендентів на булаву не було. Весь період перебування І. Виговського на посаді генерального писаря у війську Б. Хмельницького засвідчив, що він був поміркований політик, старанний адміністратор, думаючий дипломат, хоробрий і проявив себе як вмілий полководець під час військової кампанії 1649-1656 рр. Під час хвороби Б. Хмельницького він фактично перебрав на себе керування державою.

Ставши гетьманом І. Виговський відразу ж відчув як московський уряд прагне посилити свій вплив на Україну і зміцнити в ній свою присутність. Смерть Б. Хмельницького у Москві сприйняли як сигнал до активного широкомасштабного втручання у всі сфери державного життя Війська Запорозького з метою знищити суверенітет Гетьманщини. Прихід Виговського до влади московські правителі хотіли використати для того, щоб

запровадити нові відносини залежності України від Московії. Для цього в Україну почали посилати значну кількість посланців і послів, які повинні були умовити нового гетьмана прийняти нову схему відносин двох держав, піти на значні поступки Москві.

Прибулому в Україну з московським військом стольнику В. Кікіну було наказано розсварити між собою українську старшину і розколоти українське суспільство. Всі представники московського уряду, які слідували і контролювали ситуацію в козацькій державі, діяли єзуїтськими методами. У колективному дослідженні «Україна і Росія в історичній ретроспективі» Віктор Горобець у своїй розвідці «Білорусь – козацька чи московська? Витоки і характер українсько-російських конфліктів на землях Південно-Східної Білорусі» описує як вели себе представники московської військової адміністрації А. Лопухін, М. Сивцов та В. Кікін під час походу українського війська під командуванням А. Ждановича та І. Нечая в Білорусь. Вони звинувачували українських полковників у невдалому керівництві військами, у свавільності та насильстві над білоруським населенням, у невиконанні наказів царя, закликали козаків припинити похід і повернутись в Україну. Їх розкольницька діяльність приносила свої результати – війська повернулись з походу, а Жданович і Нечай були понижені у військових званнях [45, с. 64-72].

Маючи досвід складання різного роду наклепів В. Кікін, повинен був звинуватити вже покійного гетьмана Б, Хмельницького в тому, що він нібито не виплатив козакам жалування, яке нібито направив їм цар. Він почав переконувати полковників у тому, що їм буде добре, коли в українських містах розташуються московські стрільці, які не допустять ніяких зловживань з боку гетьманської влади.

І. Виговському приходилось всіма засобами чинити опір московській підступній політиці по дискримінації гетьманського уряду, по припиненню ворожнечі між соціальними групами Гетьманщини, між окремими полковниками. Такі кроки московської влади не могли не змінити настрої

Виговського щодо продовження союзу з Москвою, яка активно почала втручатись у внутрішнє життя Гетьманщини, прагнучи змінити правове становище держави та підпорядкувати собі її економічний та військовий потенціал.

Гетьман робив все для того, аби зберегти статус і внутрішній економічний устрій міст і містечок: право на торгівлю, вільне володіння землею, магдебурзьке самоврядування. Робилось це не лише для того, що захистити жителів міст і містечок від московської політики, але і в певній мірі від зазіхань старшин і шляхти, які прагнули взяти під свій контроль міські доходи.

Цар чудово усвідомлював, що жителі міст і містечок прагнуть мати свої привілеї, тому робив все, щоб показати себе їх захисником. Порушуючи права гетьманського уряду, цар, в обхід українських законів, підтверджував привілеї і вольності деяким містам, звільняв їх від податків. Такі царські грамоти були видані Києву, Переяславу, Ніжину. Цього московський правитель не мав права роботи, бо це не передбачалось Березневими статтями 1654 р.

Такі дії московитів приводили до погіршення відносин між гетьманською владою і магістратами міст. Цар видавався жителям міст захисником їх інтересів, так як Виговський почав здійснювати ряд непопулярних заходів для того, щоб отримати більше прибутків з міст до бюджету держави. Українська еліта, на чолі якої стояв гетьман Іван Виговський, була в більшості настроєна патріотично і усвідомлювала необхідність економічних змін. Жителі ж міст і містечок вірили ще в доброго царя і не усвідомлювали до кінці небезпеку втручання московських можновладців у внутрішнє життя України.

В Гетьманщині почались народні хвилювання, які могли вилитись у війну з владою. Цим скористалась Запорозька Січ, яка почала втрачати свою державотворчу і політичну роль в житті Гетьманщини. Запорозька Січ, яка була на чолі боротьби зі шляхетською Річчю Посполитою, тепер ставала

руйнівною силою і виступила проти здобутків, які український народ отримав під час національно-визвольної війни. У свідомості народних мас Запорозька Січ була захисником їх соціально-економічних та релігійних інтересів, структурою, яка будувала українську державу. Конфлікт запорожців з владою став серйозним дестабілізуючим фактором у подальшій розбудові держави і в подальшому приведе до руйнування її державотворчих функцій, приведе до Руїни.

Для державотворчої програми І. Виговського така ситуація була вкрай небезпечною. Починаючи з осені 1657 р. Січ перестає підпорядковуватись гетьману І. Виговському. Антигетьманські настрої поширились по всій Україні, починаються сутички між запорожцями і жителями міст. Зросла й опозиція проти гетьмана в старшинському середовищі, серед колишніх прихильників Виговського. Укладачі універсалів гетьмана І. Виговського зазначають: «З осені 1657 р. активізувалися відцентрові сили. Козацька старшина, що до цього часу, побоюючись твердої руки Богдана, принишкла, тепер намагалася будь-що посісти привілейовані місця, що звільнилися після вигнання з України коронної шляхти» [26, с. 9].

Назрівало серйозне протистояння у козацькому середовищі. На жаль Виговський не усунув причини суперечностей, не знайшов правильних рішень. Він почав шукати союзника, який би допоміг йому протистояти Москві. Таким союзником йому бачилась Польща. Однак, не всі це розуміли: верхівка козацтва і духовенство це підтримали, загальна ж маса козаків була проти. Особливо гостро виступили проти цього запорожці, що й привело до різкого загострення відносин І. Виговського з кошовим отаманом Яковом Барабашем та полтавським полковником Мартином Пушкарем, який сам хотів стати гетьманом Війська Запорозького.

Вони не могли пробачити Виговському, що їх не запросили на його обрання гетьманом після смерті Хмельницького. Їм не подобалось те, що гетьман керує державою, як повноправний володар, а не обраний на три роки радник Юрія Хмельницького. Вони твердили, що він не легітимний.

Літописець Величко пише, що у М. Пушкаря викликало невдоволення і перебування в оточенні Виговського Ю Немирича «що був одним із більших магнатів, а Виговський повернув йому майно. Немирич наслав на полтавців побори, яких вони давно не знали» [2, с. 334].

Виговського переконували скликати нову, розширену козацьку загальну раду, бо рада в Чигирині була таємною, з обмеженою кількістю старшин. Згідно вимог козацького звичаєвого права у жовтні 1657 р. у Корсуні була скликана нова генеральна загальновійськова рада. На неї прибули старшини генеральні, полкові, сотенні, представники духовенства. Рядове козацтво було представлено по два чоловіки з кожної сотні.

Згідно козацької традиції Виговський на початку ради відмовився від гетьманства і сказав: «Не хочу бути у вас гетьманом: цар давні вільності у нас віднімає, а я в неволі бути не хочу» [1, с. 35]. Раді вислухала його і прийшла до висновку залишити Виговського легітимним гетьманом. Щоб його не звинувачували у відході від присяги Москві 1654 р. він зазначив, що то не він присягав, а Б. Хмельницький. При цьому він розраховував, що якщо його заяву приймуть, то він буде вільний у відносинах з Московією і проводитиме незалежну від царя політику. Однак, проти цього виступив М. Пушкар, який зазначив, що присягало Військо Запорозьке і Виговський у його складі.

Загальна козацька рада в Корсуні визнала обрання Виговського гетьманом і підтвердила курс Гетьманщини на союз з Московією. І представники гетьманської адміністрації, і московські послы обіцяли виконувати взяті на себе зобов'язання. Було вирішено повідомити царя про обрання І. Виговського гетьманом і просити Олексія Михайловича дотримуватись Березневих статей 1654 р., не втручатись у внутрішнє життя Гетьманщини.

Користуючись тим, що на раді були послы Польщі, Австрії, Туреччини, Молдавії, Криму, Семигороду, Волощини. Особливе значення приділялось посланцям Швеції, з якими Виговський підписав 6 жовтня 1657 р.,

започаткований ще Б. Хмельницьким, військово-політичний союз [26, с. 29-31]. Деякі з пунктів договору не були прийняті шведами, особливо ті, які стосувались територіальних меж Гетьманщини. Про це свідчать вміщені серед універсалів І. Виговського «Договірні статті, запропоновані уповноваженими гетьмана Івана Виговського шведському послу Густаву Лілієнроні, що не були включені до угоди про військовий союз від жовтня 1657 року», які датуються 8 жовтня [26, с. 31-32]. Т. Чухліб зазначає, що українці, статтями договору зі шведами, позначали себе як «Вільний народ і нікому непідлеглий» [121, с. 88]. Таким союзом зі Швецією Виговський зміцнював міжнародне становище Війська Запорозького, що допомогло йому укласти перемир'я з Польщею, мир з Кримським ханством і Туреччиною.

Під час проведення Корсунської ради вперше серед козацької старшини з'явилися різні погляди політичного майбутнього гетьманської держави. Відомі полковники М. Пушкар, Г. Гуляницький, П. Дорошенко, П. Тетеря наполягали на тому, що майбутнє Української держави у московській орієнтації. Україна бачилась їм автономією у складі Московського царства.

Частина генеральної старшини та полковники Д. Зеленський, І. Богун та інші були проти союзу з Москвою, яка не дотримується умов договору, порушує вольності козацької держави. Для забезпечення майбутнього Гетьманщини слід орієнтуватись на допомогу інших держав.

Дослідники національно-визвольної боротьби українського народу проти Речі Посполитої в середині XVII ст. Валерій Смолій та Валерій Степанков стверджують, що Корсунська рада, при збереженні всіх формальних ознак законності, серйозно порушила принцип спадкового гетьманату, принцип монархізму, який прагнув втілити в життя Б. Хмельницький. Усунувши від влади законного і легітимного спадкоємця Юрія Хмельницького козацька старшина, за визначенням науковців, «випустила із пляшки «злого духа» міжусобиць», відкрила шлях до боротьби за гетьманську булаву. «Оскільки чимало інших представників генеральної

старшини й полковників вважали себе не менш гідними претендентами на володіння булавою й були готові поборотися за неї. Спираючись на підтримку певних прошарків населення та допомогу ззовні» [109, с. 104-105].

Завершивши раду в Корсуні українська старшина відправила до Москви посольство з проханням затвердити вибори і визнати І. Виговського легітимним гетьманом. Перед полковим осавулом Ю. Міневським, який очолював послів до царя, ставилась мета- нагадати московським правителям про те, що вони повинні зберігати давні вольності та права козаків [30, с. 77-78].

Питання визнання легітимності Виговського було особливо актуальним тому, що на Корсунську раду прибув Артамон Матвеев, посол царя, який привіз грамоту, в якій цар називав Виговського не гетьманом, а писарем. Москва самостійно внесла правку до договору 1654 р. і тепер вимагала, щоб про обрання гетьмана в Москву повідомляли не після його обрання а до виборів. Цар брав на себе право давати дозвіл на таке обрання саме того, кого він затвердить.

Крім того, цар вимагав, щоб вибори обов'язково відбувались у присутності його представника. Цар почав вимагати скликання ще однієї ради на яку відправив своїм представником окольничого Б. Хитрово. Йому доручалось провести раду і визнати обраного на ній гетьманом.

Б. Хитрово для скликання такої ради вимагав, щоб на неї прибув полковник М. Пушкар, який вступив у конфлікт з І. Виговським. Запрошували Пушкаря і гетьман, і старшини. Однак. М. Пушкар відмовився приїхати на раду. Скликання ради затягувалось. Ставало очевидним, що Хитрово затягує час, щоб почати розміщення московських військ з воєводами в полках Гетьманщини. До Хитрово доходила інформація від противників Виговського, що він нібито хоче розірвати союз з Москвою.

Виговський переконував царського посланця, що він не прагне розриву з Москвою, а хоче лише того, щоб цар і його урядовці ставились до

Гетьманщини, як до рівноправного партнера. На твердження Хитрово, що Україна є «гілля, відламане від природного кореня Великоросії», Виговський відповів: «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною – ми є військо непереможне» [30, с. 79].

Гетьман різко виступив проти введення в українські міста російських військ і стверджував, що Україна саме має достатньо сил військових і буде ними керувати, що в нього є значні фінансові можливості, що він сам спроможний вирішувати всі соціальні проблеми і свої конфлікти з козаками і старшинами. Його турбувала особлива увага Хитрово і царя до Пушкаря і він заявляв, що цар і Хитрово повинні лише його визнавати вищим керівником держави.

Ситуація у І. Виговського була складною, тому московський уряд вирішив використати її на свою користь. При Б. Хмельницькому вони на це не наважувались, тому що козацтво виступало єдиною монолітною силою. Прихід Виговського до влади порушив цю монолітність. Почався наступ на державний устрій Війська Запорозького.

Хитрово почав вимагати від Виговського, щоб він визнав призначення воєвод в усі важливі міста України – Полтаву, Миргород, Чернігів, Ніжин, Корсунь, Білу Церкву, Переяслав. Все це московське військо повинно було утримуватись українцями.

Крім того, московські послы почали вимагати, щоб Виговський скасував козацькі полки в Білорусі. Різко звучала і вимога вислати ультиматум Швеції з вимогою припинити бойові дії проти Московії та підписати з нею перемир'я. Якщо ж це не буде виконано, то Москва розірве з Гетьманщиною союзний договір 1654 р.

З цими вимогами козаки змушені були погодитись на козацькій раді яка відбулась 7 лютого 1658 р. у Переяславі. Коли знову було піднято питання про гетьмана, то козацька рада підтвердила обрання І. Виговського гетьманом, зазначивши при цьому, що він себе вміло проявив під час війни з поляками «голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи» [75, с.

107]. Виговський склав присягу, яку у нього прийняв Хитрово. Царський посол вручив йому бунчук і булаву, однак, в подальшому перебігу ради участі не брав. Як засвідчує автор «Історії Русів» Хитрово терміново виїхав до М. Пушкаря, привіз йому велику кількість хутра та інших подарунків, і переконав його в доброму до нього ставленні царя в «царській милості» [78, с. 194-195].

Така позиція московського посланця свідчила про подвійну гру царя. Його незадоволення обранням Виговського гетьманом штовхало царя до підтримки противника Виговського на гетьманських виборах – Мартина Пушкаря. Пушкар доклав чимало зусиль, щоб викликати ненавись до Виговського у царя: писав на нього клепаки, посилав своїх людей до Москви і московських воєвод. Царські посланці, які прибували до Пушкаря, запевняли Олексія Михайловича, що Пушкаря треба підтримати, бо він єдиний вартий того, щоб бути гетьманом. А полтавському полковнику вони твердили, що цар хоче лише його бачити гетьманом України.

Все це породжувало у Пушкаря серйозні гетьманські амбіції, спонукало його звертатись за допомогою до царя. В листі 19 лютого 1658 р. він писав: «Милостивий царю, змилосердсья над нами, бідними холопами своїми, як нас усіх прийняв під свою високу міцну царську руку, ради віри християнської, ради церкви східної і ради всього православного християнства, не дай нам загинути холопам вашої царської милості, від тих неприятелів нас (врятуй), як батько і цар милосердний, не дай нам загинути, тому що ми остаточно знесилюємося, як розуміємо, через їх зраду» [27, с. 329].

У своєму протистоянні з Виговським Пушкар знайшов союзника серед козацької старшини. Ним став кошовий отаман Запорозької Січі Яків Барабаш, який також прагнув гетьманської булави, також писав клепаки на Виговського. Московські чиновники таємно підтримували і Пушкаря, і Барабаша. До певного часу вони про це не здогадувались і їх активно готували до виступу проти законно обраного гетьмана.

Невдоволення Пушкаря і Барабаша Виговським підсилювалось і настроями козацьких мас проти його соціальної політики, в якій чільне місце посідала верхівка старшин та шляхта, яка покозачилась. Гетьман активно сприяв тому, що старшинське землеволодіння швидко зростало. Не залишав він без уваги і шляхетський стан. Маючи у своїх руках політичну, військову та адміністративну владу старшина та шляхта змушували селян відбувати різні повинності – чинші, данини, послушенство, застосовували навіть панщину. При цьому все це пояснювалось правовими нормами, які козацька влада і місцева шляхта використовували на свою користь,

Збільшував свої земельні володіння і маєтності також гетьман Виговський. Особливу увагу він приділяв родині. Надаючи землі своїй родині він підкріплював їх надбання гетьманськими грамотами: батько Остап отримав містечко Гоголів; Остер, Стайки, Трипілля, Ромни отримав брат Іван; братові Данилові були передані Прилуки, Бориспіль, Білогородка, Басань, Баришівка; брат Костянтин заволодів селами Кобижча та Козари. Сестрі Тетяні та її чоловікові шляхтичу І. Бокглевському були передані містечко Глинськ, а з часом і село Княжа Лука. Дядько гетьмана полковник Василь, який командував полком в Овручі та племінник Ілля також отримали маєтності [131, с. 65].

Звичайно, така практика роздачі маєтностей і земель не могла не викликати народного незадоволення. Рядові козаки були дуже незадоволені тим, що Виговський та його родина перетворювались у багатий козацький клан, який прибирав до своїх рук найкращі ґрунти, водоймища та луги. Козацькі низи чинили всякий опір, щоб не допустити перетворення козацької старшини у пануючу шляхту.

Таке збагачення було характерне не лише для родини Виговського. Практика збагачення козацької старшини була звичайним явищем для Гетьманщини в часи Івана Виговського. Т. Яковлева наводить у своєму дослідженні приклад з П. Тетерею, який їздив на чолі українського посольства у серпні 1657 р. в Москву і просив царя володіння у Білорусії для

себе і гетьмана. Цар за таке прохання присоромив його, зазначивши, що вони і так володіють значними земельними наділами та маєтностями. У відповідь Тетеря визнав, що вони мають такі володіння, але бояться їх оприлюднювати, тому формально вони «тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского» [131, с. 61].

Прихід Івана Виговського до гетьманства привів до розколу козацького середовища. Суспільство поділилось на два табори, дві своєрідні партії – демократичну і старшинсько-аристократичну. Державотворчі прагнення Виговського були спрямовані на формування в Україні старшинсько-аристократичного суспільства. Для нього прикладом слугував устрій Речі Посполитої, такою повинна була б бути і українська держава. Така держава передбачала підпорядкування основної маси селянсько-козацького населення старшинській верхівці. Зробити це потрібно було, на думку гетьмана, адміністративними методами, які б тримали народ у покорі.

Така позиція гетьмана обурювала і селян, і козаків, і міщан. Така орієнтація Виговського на панування старшинсько-шляхетського стану в Гетьманщині суперечила традиціям боротьби проти чужоземного панування, свідчила про відхід від здобутків національно-визвольної війни Б. Хмельницького, суперечила соціальній справедливості. Після важкої і затяжної війни, яку вело козацтво проти польської шляхти, така політика Виговського та його оточення спричинила внутрішню кризу в державі.

Серед народних мас почався рух непокори, спрямований на захист інтересів селянства, козацтва, міщанства. Почались напади на панські двори, на маєтності багатих старшин та купців. Ті, хто прагнув забрати у І. Виговського гетьманську булаву, отримали в народних масах підтримку і негайно нею скористались.

Соціальними протестами та боротьбою за гетьманську владу вирішила скористатись і Москва. Така дестабілізація в Гетьманщині давала цареві можливість повністю встановити своє панування в Україні. Зрозуміло, що в такій соціальній боротьбі, у безконтрольному втручання царської

адміністрації у внутрішні справи Війська Запорозького, державотворчі питання, збереження єдиної України, захист козацьких цінностей відходили на задній план – перемагали вузькі інтереси певних станів. В країні посилилась дестабілізація, загострились суперечності всіх груп українського соціуму.

Самим небезпечним у цій ситуації було те, що Запорозька Січ, яка була основою боротьби проти шляхетської Польщі, стала на бік ворогів Виговського, виступила проти Гетьманщини. Почались розбіжності поглядах політичної орієнтації – з ким бути, з Польщею, чи з Москвою. В зовнішньополітичному виборі розпочалось серйозне протистояння між полками, які стояли на лівому і правому березі Дніпра. Така ситуація не могли не позначитись на зовнішньополітичному становищі Гетьманщини. Виговський почав відчувати дуже серйозний тиск московської дипломатичної машини. Він все активніше став виношувати плани відходу від Москви і розпочав пошуки нових союзників [131, с. 61]. Серед можливих союзників у вирішенні свої зовнішньополітичних питань гетьман звернувся до Кримського ханства, з яким почав підготовку до укладення військового союзу. Такі стосунки викликали різку реакцію опозиції на півдні Гетьманщини, козацтво якої не хотіло замирення з кримськими татарами.

Полтавський полковник Мартин Пушкар разом з кошовим отаманом Запорозької Січі Яковом Барабашем підняли бунт проти І. Виговського. Свій виступ вони прикривали антистаршинськими гаслами, гаслами соціальної справедливості, хоча насправді, всі їх дії свідчили про одне – прагнення заволодіти гетьманською булавою, мрії про яку у були відразу ж після смерті Б. Хмельницького. В цьому прагненні їх не цікавила доля широких козацько-селянських мас. Вони звернулись по допомогу до московського царя, який і використав їх звернення про допомогу на свою користь. Лідерів опозиції зовсім не хвилювало те, що Московія була вже кріпосницькою державою, що система керівництва цією державою будувалась на самовладному пануванню царя – все це суперечило принципам існування української козацької

держави.

Ситуацію, яка склалась у Гетьманщині слід пояснити двома причинами. Перша – це соціально-економічна політика Івана Виговського, яка привела до погіршення становища народних мас і викликала значне невдоволення. Друга – це політика опозиції, яка спровокувала конфлікт з гетьманом і привела до розв'язання громадянської війни у країні. Політика опозиції поклала початок Руїни, якою скористалась Москва і збройним шляхом прагнула змінити владу в Гетьманщині. Демагогічні заяви опозиції про захист інтересів народних мас мали далекосяжні драматичні наслідки для України. Не визнаючи влади Виговського, його противники неодноразово просили Москву скинути його з гетьманства, звинувачували його прагненні союзу з Кримським ханством та іншими, небажаними для царя, державами [1, № 66, 70].

Гетьман І. Виговський прагнув розв'язати конфлікт з опозицією мирним шляхом. Він переконував царя не вірити їм і не підтримувати. Для того, щоб царські сановники перестали подавати допомогу опозиції, гетьман обіцяв їм особисто приїхати до Москви і вирішити проблеми, в яких була зацікавлена царська адміністрація. Серед таких проблем було питання розміщення в українських містах царських воєвод, розрив союзу зі шведами, початок бойових дій проти Кримського ханства, вивід військ з Білорусі. Актуальною була і проблема втікачів, які тікали до Гетьманщини від кріпосницької залежності – гетьман обіцяв їх не приймати.

У відповідь Виговський сподівався, що цар перестане підтримувати фінансово і військово опозицію, заарештує тих, хто приїде від імені опозиції до Москви. Посольства, які посилав до Московії гетьман, на чолі Ю. Миньківським, Г. Лісницьким, І. Богуном, особисті переговори Виговського з царським послом О. Зюзіним в Чигирині не давали бажаного для гетьмана результату [97, с. 116].

Цар давав обіцянки не підтримувати опозицію, визнав Виговського гетьманом, навіть звернувся до опозиції з грамотами припинити чинити опір

гетьману Виговському. Однак, це була, як показали подальші події, тактична гра. Ведучи переговори з гетьманом царські дипломати не припиняли свої зносин з Пушкарем та Барабашем і все більше і більше займали сторону опозиції. Царвські воєводи, які прибували в Україну, до кінця червня не розуміли ситуацію, губились в роздумах, кого їм підтримувати – гетьмана чи опозицію. В. Герасимчук зазначає, що така ситуація дуже турбувала гетьмана та вірних йому полковників [51, с. 41].

Опозиціонери дуже вдало скористались такою ситуацією і почали активно діяти проти гетьмана. Їх політика спровокували вибух громадянської війни у Гетьманщині. Пушкар і Барабаш організували збройний заколот і виступили проти легітимно обраного гетьмана Івана Виговського. Навколо Пушкаря в Полтавщині зібрались великі загони дейнеків і гультаїв – бездомних і безземельних людей, наймитів, робітних людей, які були озброєні косами, рогатинами, киями. Їх об'єднувало прагнення помститись старшині та заможним козакам, захопити і пограбувати їх маєтності, а їх власників знищити. Підтримали бунтарів на Полтавщині запорозькі козаки, яких очолив кошовий отаман Барабаш.

Спроби гетьмана І. Виговського мирним шляхом вирішити цей конфлікт завершилися безуспішно. Його твердження про те, що він не хоче кровопролиття не були сприйняті опозиціонерами. Вичерпавши можливості мирного порозуміння гетьман Виговський з полковниками вдався до блокування повсталих. Урядовими козацькими військами були взяті в облогу Запорожжя і Полтава. На ці території не можна було постачати продукти харчування, зброю. Проникнути на блоковані території, чи вийти з них було неможливо. У блокаді взяли участь вірні гетьману Чернігівський, Прилуцький, Ніжинський та Іркліївський полки, які жорстоко карали тих, хто хотів пробратися, або вибратися з Запорожжя та Полтави. Однак, заколот розширювався (Додаток 6).

Такий розвиток подій змусив Виговського вдатись до радикальних дій проти повсталых. Він стратив у Гадячі декількох прихильників Пушкаря, а до

Полтави послав Т. Прокоповича, який був гадяцьким намісником і повинен був переконати Пушкаря припинити заколот. Однак, Пушкар арештував посланця Виговського і продовжив бойові дії проти гетьмана.

Непокора Пушкаря спонукала І. Виговського направити проти нього в Полтаву загін на чолі з І. Богуном та І. Сербином. В загоні, який нараховував близько 2,5 тисяч, переважали серби-найманці. Під Диканькою їх зустріло 10-ти тисячне військо полковника М. Пушкаря і завдало їм серйозної поразки. Самійло Величко, який в цілому не прихильно відносився до Виговського, говорячи про наслідки цієї битви визнавав, що «через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік і запалав вогонь чварної козацької незгоди» [2, с. 256].

Перемога, здобута Пушкарем, дала йому можливість з'єднати свої війська з військом запорожців Барабаша, нанести удар по Лісницькому і змусити його відступити до Миргороду. Потім заколотники спробували вибити з Лубен Гуляницького, але після невдачі повернулись до Полтави.

Перебіг таких подій свідчив про послаблення позицій Виговського. По всій Лівобережній Україні почали вибухати повстання, в яких брали участь селяни, козаки, міщани. Це змусило Виговського вдатись до допомоги війська кримського хана, бо, як твердить В. Горобець, політична ситуація була такою, що отримати військову допомогу він міг лише від Кримського ханату. Гетьмани неодноразово звертались до кримчаків за допомогою, але тепер треба було просити дозволу у Варшави про допомогу татар: «Адже українсько-російський договір 1654 р. розладнав козацьке братерство з кримчаками та натомість уможливив появу військово-політичного союзу Криму і Польщі, який зберігав свою правочинність наступних дванадцять років. І тепер, аби отримати військову допомогу кримського хана, Виговському потрібно налагоджувати політичні відносини з польським королем» [64, с. 93].

Перемовини завершилися тим, що кримський хан послав до Чигирин орду Карач-бея. В середині травня 1658 р. спільні українсько-татарські

війська вирушили з Чигирини проти опозиційних військ. Виговського турбувала позиція Шереметьєва, який був київським воєводою і практично взяв під свій контроль Київ, допомагав Пушкареві і не звертав уваги на заперечення гетьмана. Гетьман писав царю скарги на Пушкаря і Шереметьєва, однак його листи не мали ніякої відповіді [1, с. 195].

Рухаючись з татарами на Полтаву І. Виговський не покидав надії на мирне вирішення конфлікту. Він відправляв універсали опозиціонерам, закликав їх скласти зброю і розійтись мирно по домівках. Такі заклики мали певний результат – частина заколотників покинула Пушкаря [26, с. 136]. Гетьман сподівався на те, що Пушкар капітулює і в кінці травня розпочав з ним переговори під Полтавою.

Така поведінка Виговського викликала супротив серед його прихильників, які вважали переговори з Пушкарем слабкістю гетьмана. Полк Джеджелія підняв бунт і зробив спробу арештувати гетьмана. Охороні Виговського вдалось запобігти цьому і втекти від арешту. Це привело до зриву переговорів і Виговський зброєю придушив заколот Пушкаря. Зазнаючи поразки Пушкар зі своїм 20-ти тисячним військом попросив у гетьмана Виговського пощади [93, с. 42].

Вирішивши з Пушкарем гетьман почав штурм Полтави, де засіли козаки Барабаша. Про необхідність такого штурму він пояснював Апухтіну, царському послу 6 червня 1658 р. Він стверджував, що заколотники відмовились від перемовин і в нього не було іншого шляху: «...мушу (це робити), опір їх видячи» [1, с. 236],

Під Полтавою стало відомо, що Пушкар і не думав припиняти боротьбу проти гетьмана, а його заклик до пощади був лише тактичним ходом військової кампанії. Він арештував послів гетьмана Михайла Зеленського та Самійла Зарудного і здійснив декілька нападів на табір Виговського. Однак, всі його атаки на добре укріпленій табір Виговського закінчились невдачею. Перейшовши в атаку з допомогою орди кримського хана гетьман винищив більше 10-ти тисяч війська М. Пушкаря. В бою загинув і ватажок

заколотників – полтавський полковник Мартин Пушкар, голову якого Виговському приніс один козак. Якову Барабашу вдалось втекти під захист московських воєвод, але через деякий час він був схоплений козаками гетьмана і в серпні Виговський наказав його стратити.

Штурм Полтави закінчився її взяттям гетьманськими козаками, які жорстоко розправились з жителями і охоронцями міста. Полтава була спустошена і спалена. Татари захопили багато жителів міста і козаків опозиціонерів у полон і погнали їх у неволю. Частина бранців вдалось відбити Виговському у кримських татар. Покинуті Барабашем запорожці шукали захисту у московського війська, які, скориставшись ситуацією в Україні, розташували свої війська в Ніжині, Чернігові та Києві. Перебіг подій і успіхи Виговського налякали царських воєвод і вони почали відводити свої залоги назад, до Московського царства. Не покинули московити лише Київ, в якому з великою кількістю війська отаборився Шереметьєв [16, с. 86].

З часом Виговському прийшлося вести боротьбу з новими представниками опозиції. В Полтаві оголосив себе полковником Кирик Пушкаренко, син полтавського полковника Мартина Пушкаря. Він почав знову збирати війська проти Виговського, прагнув відплатити за смерть свого батька. Було неспокійно і в Глухові, і під Ромнами, де тисячні загони невдоволених козаків продовжували виступати проти гетьмана. Всі ці виступи, як і попередні, активно підтримувались царським урядом Так, в одній із відозв Лукаш Клименко, який керував повсталими під Ромнами, закликав населення підтримати його виступ проти Івана Виговського, так як діють вони «по приказу царському» [1, с. 244, 246].

Криваве козацьке протистояння, яке було викликане боротьбою за гетьманську булаву, привело до війни з великими жертвами. Дослідники наводять цифру втрат – 50 тисяч [30, с. 85]. Значну частину населення як ясир вивели до своїх кримських володінь татари, які були союзниками гетьмана. Єдність і могутність збройних козацьких формувань була порушена – козаки воювали один проти одного. Татари, які в часи Б.

Хмельницького виступали як союзники з ворожою Річчю Посполитою, тепер воювали не з зовнішнім ворогом, а з козацькою опозицією

Всі ці події вдало використовувались Москвою, яка своєю підступною діяльністю розпалювала внутрішній конфлікт, перетворила його в громадянське протистояння всього суспільства. Її дипломати, послы, воєводи, агенти поширювали слухи про шкоду гетьманської влади, про зловживання старшин і шляхти. Втілювалась у життя ідея, що лише московські воєводи з військами зможуть захистити населення України від таких зловживань, що лише цар дасть їм бажану волю. Для цього треба було зовсім мало – піддатись під високу царську руку.

Така політика Москви переконувала І. Виговського в тому, що цар хоче зробити Гетьманщину слабкою і завершити її підкорення. Він усвідомлював, що Україна з рівноправного московського союзника, якою вона була в часи Б. Хмельницького, перетвориться у звичайну провінцію у складі самодержавної Московії. Він усвідомлював, що треба шукати інший шлях розвитку держави, всіма силами дипломатії захистити її суверенітет. Життя вимагало внесення коректив у відносини з Річчю Посполитою, Кримським ханством, радикальний перегляд стосунків з Московським царством. Вся подальша державотворча діяльність гетьмана Івана Виговського була присвячена саме вирішенню цих проблем.

Таким чином, поданий у розділі матеріал, свідчить про те, що Виговському прийшлося пройти дуже складний і важкий шлях до влади гетьманської. Легітимне визнання його як гетьмана зіткнулось з вкрай ворожою позицією московської влади та опозицією відомих козацьких старшин. Соціально-економічна політика, яку проводив Іван Виговський, в значній мірі не відповідала інтересам народних мас України. Ця політика бачилась гетьманом як неминучість без якої не можлива побудова міцної української держави, яка б відповідала стандартам європейських держав того часу. Будуючи таку Гетьманщину Виговському прийшлося вирішувати питання з ким бути – з Московією, яка прагнула перетворити Військо

Запорозьке в свою провінцію, чи з Річчю Посполитою, яка шукали шляхи примирення з козаками та повернення території Гетьманщини до складу Королівства Польського. Спроби змінити міжнародний вектор Гетьманщини привели до загострення соціально-економічної та політичної ситуації в Україні, до боротьби за гетьманську булаву, до громадянської війни. Державотворчі ідеї І. Виговського зіткнулись з вузькокласовими інтересами керівників опозиції. Таке зіткнення дуже дорого обійшлося Україні: величезні людські жертви, розкол українського суспільства, втрата монолітності козацьких збройних сил. Активне і відкрите втручання царського уряду у складний перебіг громадянського конфлікту в Гетьманщині радикально змінив настрої гетьмана Івана Виговського та його прибічників. Його візія майбутнього України потребувала швидкої зміни зовнішньополітичного курсу держави. Слід було шукати такого союзника, який би не дав московській державі знищити надбання Богдана Хмельницького, і сприяв би розвитку української державності.

Розділ III. СПРОБИ І. ВИГОВСЬКОГО ТА ЙОГО ОТОЧЕННЯ ЗМІНИТИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ВЕКТОР ГЕТЬМАНЩИНИ

Виступ М. Пушкаря та І. Барабаша, який був спровокований московським урядом, показав, що цар Олексій Михайлович почав активно втручатись у життя Війська Запорозького. Підготовка і підтримка виступу опозиціонерів свідчила про те, що Москва готувалась до відкритої агресії та військового підпорядкування собі Гетьманщини. Така ситуація переконала І. Виговського, що від Москви не слід чекати виконання підписаних «Березневих статей», що лояльного ставлення до Гетьманщини з боку московських правителів не було і не буде. Він усвідомив, що Москва несе згубу і українській державі, і йому особисто.

Взаємини козаків з московитами вимагали прийняття негайного рішення, яке б врятувало Гетьманщину. Визріла ідея розірвати підписаний договір з Московією, відійти від будь яких договорів з царем. Виношуючи цю ідею І. Виговський прагнув отримати підтримку козацьких полковників та генеральної старшини, які усвідомили всю антиукраїнську політику московського царизму. Його зрозуміли ті, які проявили свій героїзм в боротьбі з поляками під час національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького.

В першу чергу його підтримали генеральні старшини: суддя Богданович-Зарудний, осавул Ковалевський, писар Груша, обозний Носач. До них приєдналися полковники: Лісницький Григорій, Тетеря Павло, Богун Іван, Гоголь Остап, Дорошенко Петро, Силич Оникій, Ханенко Михайло, Морозенко Станіслав. Поділяла погляди гетьмана І. Виговського і його родина: брати Данило, Костянтин та Федір, їх дядько, який був овруцьким полковником та племінник Ілля.

Підтримало гетьмана і старшину також православне духовенство, яке відчуло на собі шалений тиск з боку московського патріархату, що хотів підпорядкувати собі українську церкву та її служителів, заборонити вільні та

відкриті вибори митрополита, прагнув самостійно призначати своїх церковників вищого рангу.

За роки національно-визвольної боротьби проти шляхетської Польщі в українському суспільстві були запроваджені політичні та економічні свободи, які Москва почала швидко руйнувати. Відчули на собі адміністративний, економічний та фінансовий тиск з боку московських воєвод і міщани, яких позбавляли магдебурзьких прав. Насадження московських порядків, прояви абсолютизму, жорстокості, прагнення підпорядкувати собі козацьку старшину та рядових козаків, обернувши їх на холопів, позбавлених будь-яких прав і свобод. Постійне життя з надією про милість та ласку московського самодержця викликало серйозний супротив.

Іван Богун неодноразово закликав московських можновладців та тих старшин, які їх підтримували припинити наступ на вільні права українців. Так, московському послу Скуратову, який приїхав реалізувати ідею розміщення московських військ з воєводами та території Війська Запорозького, Богун погрожуючи говорив: «Непотрібні нам московські воєводи – жінок і дітей наших переписувати. Ти до нас в Чигирин їдеш? Не здоровий від нас поїдеш» [30, с. 78]. А Івану Безпалому, який підтримував московського царя і був наказним гетьманом військ, що воювали проти Виговського в 1659 р. писав: «Непомалу дивуємося, що ваші мості, народившись з нами разом як вільний народ і разом зрісши на Україні, нашій Вітчизні, і проливаючи немалий час кров свою за вольності всього Війська Запорозького, зараз самі добровільно піддаєтеся в неволю і з нами, братією своєю, з ким разом хліба їли і проти кожного неприятеля ставали, ведете війну і на нас, свою кров, наступаєте» [30, с. 80].

Особливо активно почав шукати шляхи виходу з під московського впливу і залежності гетьман Виговський тоді, коли цар відмовив йому у допомозі в боротьбі з опозиціонерами Пушкарем та Барабашем. Тоді І. Виговський почав пошуки нових союзників. В боротьбі проти заколотників Виговський використав кінноту кримського хана, який після підписання

союзу Війська Запорозького з Московією уклав союз з Річчю Посполитою.

Заручитись підтримкою Речі Посполитої вирішив і український гетьман. В червні 1658 р. до Варшави був відряджений Павло Тетеря, який поділяв такі погляди гетьмана І. Виговського. Перед П. Тетерею стояло завдання заручитись активною політичною та військовою допомогою з боку Польщі, залучити польські війська до боротьби з московським царем. Тетеря домовився про початок переговорів, які розпочались з поляками. Разом з П. Тетерею участь з української сторони брав і Юрій Немирич. Польську сторону представляли Станіслав Беневський та К. Євлашевський. Для узгодження пунктів майбутнього договору від кожного з гетьманських полків були прислані представники, які повинні були підписувати кожен пункт договору [99, с. 172].

Виговський розумів, що такі переговори приведуть до супротиву московського гарнізону під командуванням воєводи В. Шереметєва, який стояв у Києві. Щоб забезпечити себе від їх виступу Виговський послав проти них свого брата Данила з козацькими та татарськими загонами, які зазнали серйозної поразки від московської залоги [131, с. 266-268].

Ці події прискорили вирішення питання про союз з Польщею. На українсько-польських переговорах С. Беневський, виконуючи доручення польського короля, переконав Ю. Немирича та П. Тетерю укласти угоду з Польщею. Така пропозиція надійшла і гетьману І. Виговському. При прийнятті остаточного рішення І. Виговський брав до уваги і той факт, що Річ Посполита була виснажена і дуже ослаблена війною зі Швецією та Московським царством. Поляки прагнули в цих умовах порозумітись з козаками, обіцяли їм, що в разі приєднання знову до Речі Посполитої вони отримають в її межах самостійність.

Крім того, серед польської еліти були поодинокі заклики визнати козацьку державу. Про це свідчить меморіал Лещинського, воєводи з Познані, в якому зазначалось: «Що досі ми не прийшли з ними до згоди, не козаки, а ми винні, бо дивилися на них згорда, не як на людей — не те, що як

на нерівних нам, але не вважаючи їх за людей! Та Бог показав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани — що так завзято стояли за свої вольності, що годилися краще загинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування... Справді, треба їх визнати за націю, а не за партію; даймо ж їм спокій та ніяким штучним та неприродним способом не викликаймо інтриг, і не розбиваймо їх. Нехай з ними буде така унія як литовська; нехай один народ над другим не має ніяких окремих прав, бо тільки законно унормованими відносинами тримаються держави, а підвищення одного народу над другим приносить розлад» [48, с. 115].

Така позиція Польщі позитивно була сприйнята гетьманом І. Виговським і митрополитом Діонісієм Балабаном, які дали дозвіл на остаточне підписання польсько-українського договору. Трактат про унію двох держав було укладено у місті Гадячі 16 вересня 1658 р. (Додаток 7, 8). Згідно інформації, яку С. Беневський передав своєму уряду, договір був «стверджений письмом і присягою» (Додаток 9). У своїй присязі гетьман Виговський заявив, що буде виконувати і з військом охоронятиме все те, що зазначено в угоді [125, с. 62]. Підписання договору засвідчило про припинення дії українсько-московського договору 1654 р. Це давало можливість І. Виговському, в рамках політики полівасалітету, шукати і інших союзників, налагодити контакти з Туреччиною і Австрією [57, с. 251].

Підписання Гадяцького трактату стало можливим, перш за все, завдяки Юрію Немиричу, який був керівником української делегації на переговорах з поляками. Йому належить і авторство міжнародного маніфесту гетьмана і старшин з поясненням причин різкої зміни зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького [35, с. 96]. Походив Немирич з шляхетського роду, навчався в Голландії, Парижі, Кембріджі та Оксфорді, написав праці з історії та теології, був послом польського сейму та служив у польському війську під час війни зі Швецією і Московією. З 1655 р. він перебував на дипломатичній службі гетьмана Б. Хмельницького і виконував важливі гетьманські

доручення. Саме Ю. Немирич неодноразово переконував І. Виговського у тому, що московська влада ніколи не дозволить Гетьманщині бути окремою державою, а її обіцянки української політичної автономії є міфом, так як Москва перетворювала народи на рабів і поглинала «царство по царству» [129, с. 265-269].

Юрій Немирич пропонував І. Виговському втілити в життя свій політичний проект – союз вільних республік в одній федерації, які б мали єдиного, обраного всіма республіками, короля і в якому Україна, була б під назвою Велике князівство Руське.

Саме такі ідеї втілював Ю. Немирич під час переговорів у Гадячі. Свій трактат Немирич побудував на основі Зборівського мирного договору 1649 р. Заслуга його проєкту була в тому, що він був значно виваженішим ніж союз з Москвою 1654 р., в ньому прослідковувався вплив політичної думки Західної Європи.

Дослідниця періоду Руїни в історії Гетьманщини Тетяна Яковлева подала ґрунтовний аналіз перебігу перемовин між делегаціями Війська Запорозького і Речі Посполитої, розкрила зміни і доповнення, які виникали у ході вироблення умов договору, важливу роль Ю. Немиричу в його укладенні [131, с. 305-447; 116, с. 31-49].

Основне значення договору полягала в тому, що Гетьманщина під назвою – Велике князівство Руське ставала третьою невід'ємною частиною Речі Посполитої: «Уся Річ Посполита народу Польського і Великого князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, тобто, ці народи у своїх кордонах і при своїх свободах мають залишатися непорушно, згідно з правами – в радах, судах і вільному виборі своїх панів, польських королів і великих князів литовських і руських» [6, с. 25-26] (Додаток 10).

Згідно умов Гадяцького трактату Велике князівство Руське повинно було мати свій трибунал, найвищий судовий орган з діловодством українською мовою, своїх козацьких урядовців, свою скарбницю. Монетний

двір, який потрібно було відкрити у Києві, повинен був «бити всілякі гроші», що «будуть однієї якості й металу і з королівською особою» [6, с. 27].

Чітко визначалась чисельність козацького війська: «Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі (супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися). Найманого війська буде десять тисяч» [6, с. 26]. З кожного полку 100 осіб повинні були отримати шляхетство згідно подання гетьмана І. Виговського: «для більшого заохочення до служби його королівській милості, тих усіх без перешкод буде нобілітовано, з наданням усіх шляхетських вольностей, так, однак, міркуючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих» [6, с. 26].

При цьому чітко вказувались місця розташування цих козацьких військових формувань і гарантувались соціальні та економічні права Війську Запорозькому: «Підтверджуються усілякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою» [6, с. 26].

Для керівництва Великим князівством Руським повинні були діяти національні збори – законодавча Рада. До її складу повинні були входити вибрані козаки, шляхта, духовенство, міщани. Гетьманові належала виконавча влада. Він обирався Радою пожиттєво і затверджувався королем. Крім цього гетьман ставав сенатором та київським воєводою.

Значних змін зазнавали освітні справи. За зразком Краківської академії слід було розбудувати Києво-Могилянську колегію, надати їй такі ж права, які мала Краківська вища школа: «Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати, яка буде користуватися такими прерогативами і вільностями, як Краківська Академія, однак з умовою, щоб у тій Академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти-аріанської, кальвіністської, лютеранської» [6, с. 24]. Крім цього

планувалось і відкриття ще однієї академії: «Другу таку ж Академію його королівська милість наш милостивий пан і стани коронні й Великого князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї підшукають відповідне місце» [6, с. 24].

Передбачалось відкриття колегій та гімназій: «Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаг до короля його милості» [6, с. 25]. В цих учбових закладах навчання повинно проводитись на грецькій або латинській мовах. Для успішного розвитку таких учбових закладів та інших цілей передбачалось вільне книгодрукування.

Скасовувалась Брестська церковна унія 1596 р. по всій федерації – в Литві, Польщі, Гетьманщині: «Релігія грецька стародавня аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослуження по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського» [6, с. 23]. Православні отримували втрачені права на храми, земельні володіння, церковне майно: «Тій же грецькій релігії надається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправлення старих. Що стосується церков та маєтків, які здавна надані на церкви грецької стародавньої релігії, то мають вони залишатися за стародавніми православними греками» [6, с. 23].

Єпископи та православний митрополит отримали право засідати в спільному сенаті: «А що у спільній вітчизні обом обрядам мають належати і спільні прерогативи й оздоби, тому отець київський митрополит теперішній і майбутній з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим мстиславським з Великого князівства Литовського-будуть засідати в Сенаті, згідно зі власним порядком, з такими ж правами і правом голосу, як ясновельможні їхні милості духовні римського обряду» [6, с. 24]. В трьох державах оголошувалась повна релігійна толерантність.

У договорі проголошувалось взаємна амністія і прощення всіх спільних гріхів «попередніх і теперішніх» і не використання помсти в подальшому: «ні явно, ні потаємно один на одного не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів, не даючи себе звести звільненням з присяги для будь-яких таємних замислів» [6, с. 25].

Чітко визначались дії спільного уряду в ситуації, якщо б польському королю приходилось би підписувати договір з московським царем: «Якби дійшло у його королівської милості, станів коронних і Великого князівства Литовського до укладення пактів з московським царем, має бути застережена непорушність вельможного гетьмана, Війська Запорізького й нинішньої постанови» [6, с. 29] (Додаток 9, 10, 11).

Стаючи частиною федерації І. Виговський повинен був проводити спільну міжнародно-політичну діяльність. Республіки об'єднували свої зусилля для оволодіння берегами Чорного моря для контролю над вільною навігацією суден. В разі нападу на одну з країн союзу інші повинні були їй допомагати в боротьбі з ворогом. Цей пункт був особливо актуальним, бо члени федерації прагнули, щоб Москва повернула захоплені литовські та білоруські території. В. Герасимчук з цього приводу зазначає, що договір не був формально спрямований проти Москви і навіть «залишав місце і для неї як рівноправного члена конфедерації». На випадок угоди Московської держави з Річчю Посполитою вона може бути прийнята як четвертий незалежний член федерації [51, с. 33].

Державна позиція гетьмана І. Виговського проявилась під час визначення назви і територіальних меж Гетьманщини. В договорі Гетьманщина зазначена як Велике князівство Руське в складі Чернігівського, Брацлавського та Київського воєводств. Під час переговорів козацька делегація, за наполяганням Виговського, почала вимагати, щоб до складу української держави входили також і західноукраїнські воєводства. Однак, польська делегація була проти включення Волинського, Руського, Подільського та Белзького воєводств до складу Гетьманщини [7, с. 19-24; 69,

с. 352-367].

Дискусії з цього приводу були тривалими. Коли стало очевидним, що переговори заходили в глухий кут і могли бути перервані, українська делегація зняла з переговорів питання західноукраїнських земель. При цьому це відбулось після репліки П. Тетері: «Погодимось молодці з ляхами, будемо більше мати, бо покірне теля дві корови ссе» [99, с. 173]. В. Горобець зазначає що українська сторона пристала на польську пропозицію [60, с. 49-52].

З часом в гетьманській адміністрації заявили нові важливі доповнення до Гадяцького трактату, які П. Тетеря повіз на сейм 1659 р., де мала відбутись ратифікація договору. Серед доповнень була вимога про втілення в життя ідеї спадкового гетьманату, яка не була реалізована після смерті Б. Хмельницького. Пропонувалось після смерті І. Виговського обрати гетьманом його брата Данила.

Однак, поляки на це не пішли. Погіршення ситуації в Україні у зв'язку просуванням російських військ князя Трубецького та незгода Риму з деякими релігійними пунктами договору відбилися на рішеннях польського сейму. В текст Гадяцького договору були внесені зміни щодо Брестської церковної унії – вона не ліквідовувалась. Зменшено було реєстр козацького війська до 20 тисяч тощо. До І. Виговського був посланий польський посол К. Перетяткевич з новими пунктами Гадяцького трактату. Ознайомившись зі змінами в тексті договору гетьман заявив послу і спеціальним рішенням сейму «...зі смертю приїхав і смерть мені привіз» [114, с. 102].

Такі зміни були несприйняті гетьманською адміністрацією, не дивлячись на те, що поляки договір ратифікували. Тетяна Яковлева з цього приводу зазначає: «Гадяцька угода у варіанті, затвердженому сеймом, була неприйнятною для України» [131, с. 320], а Михайло Грушевський назвав її «цілком нежиттєздатною» [69, с. 375].

Переговори з Річчю Посполитою гетьманський уряд проводив таємно, не доводячи до населення Гетьманщини його суспільно-політичні

європейські ідеї. Це виявилось великою помилкою гетьмана І. Виговського та його оточення, бо в українському суспільстві були значні антипольські настрої, пов'язані з недавною боротьбою зі шляхетською Польщею та її каральними операціями проти православних. Гетьману Виговському не могли пробачити і важкий для Гетьманщини відновлений союз з Кримським ханом та використання кримчаків для вирішення проблем внутрішньополітичної боротьби з опозиціонерами.

Виговський передбачав, що умови Гадяцького трактату пом'якшать політичну ситуацію в країні, вирішиться загострення соціальних протистоянь. Однак, цього не сталося – ситуація ще більше загострилась. Цим скористались опозиціонери, серед яких були і прихильники гетьмана І. Виговського. Рядове козацтво та міщани не бажали повернення польського гніту. Вони дуже негативно сприйняли те, що знатні козаки потрапляли під нобілітацію та отримували шляхетські звання, надання від короля у вигляді маєтків та земельних володінь. Сам Виговський та його родичі отримали міста Смілу, Лисянку, Любомль, Стеблів, В'язівок.

На відміну від українського суспільства міжнародна спільнота схвально зустріла Гадяцький трактат. Позитивному сприйняттю угоди сприяв розісланий від імені українського гетьманату маніфест під назвою «Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів», де пояснювалось, чому Військо Запорозьке розриває договір 1654 р. з московським царем. У «Зверненні ...», автором якого був Ю. Немирич, чітко зазначались причини такого розриву: «Ми, все військо Запорозьке заявляємо й свідчимо перед Богом і цілим світом цією нашою невинною й чистою маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної Церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимося, її провадив вічної пам'яті наш гетьман Богдан Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською

Христиною, а згодом і з найяснішим королем Карлом Густавом, і всім ми завжди дотримували, заховували їх непорушними, і додержували вірність. Навіть і Польщі не дали ми ніколи причини нарушити пакти, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освячену кров'ю, могли зберегти, а після смерті передати потомкам нашим» [15, с. 71-78; 21].

Козаки звинувачували московського правителя в тому, що він не виконує умови договору 1654 р., не подає військову допомогу Гетьманщині, без дозволу гетьмана почав розташовувати військові московські залоги на території козацьких полків, побудував фортецю в Києві для тримання у покорі українців, сіє серед українського суспільства усобиці, провокує антигетьманські бунти. Все це, на думку гетьманської старшини, свідчить про те, що цар хоче знищити державу Військо Запорозьке а «Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі відкрито своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку». Маніфест закінчувався твердженням, що тепер ми, українці, «розпочинаємо законний захист і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи» [15; 21; 70, с. 180-186].

Укладення договору з Річчю Посполитою викликало стурбованість московського уряду і він готовий був вивести свій гарнізон з Києва і розпочати нові переговори з гетьманом Виговським. Однак, невдала спроба Д. Виговського та І. Богуна вигнати російське військо з Києва, загострення соціально-політичного становища в Гетьманщині, яким Москва вирішила в черговий раз скористатись, переросло у війну з московитами. Московський цар направив на Україну значні військові сили.

Гетьман Виговський, разом з однодумцями, виробив на козацькій раді план боротьби з росіянами на кордоні з Московською державою. Йому на допомогу прийшли татарські загони на чолі з мурзами Булатом, Ураком, Камнаметом, які здійснили напад на Недригайлів і Цареборисів. Гетьман мав

взяти порубіжні міста – Путивль, Суми, Кам'янське та інші. На Стародубщині активно діяв козацький загін полковника Івана Нечая, а на Сіверщині військо полковника Григорія Гуляницького та глухівського сотника Пилипа Уманця, який зупинив під Новгород-Сіверським війська царя.

На кордоні з Гетьманщиною Москва зосередила великі сили, які почали здійснювати рейди на козацьку територію. Оцінюючи їх сили наказний гетьман Г. Гуляницький, перебуваючи в м. Барви, писав 10 листопада (31 жовтня) 1658 р. ніжинському наказному полковнику Григорію Кобилецькому, щоб той готувався серйозно до оборони, бо «Москва наступає безбожна зі свавільниками ... все мечем та вогнем розоряють, церкви Божі та монастирі палять, священників, іноків та інокінь, всіх під меч без жодного милосердя (дають), а крім того над паннами, добрими дівицями та попадями розоріння чинять, груди їм відрізають, не шкодують навіть малих дітей, виколупують очі святим на образах...» [131, с. 280].

Отримавши допомогу з Московії активно почали діяти війська опозиції у тилу І. Виговського. На лівому березі Дніпра розгорнули наступ на Полтаву загони І. Донця, Степаненка, на Миргород наступав С. Довгань та С. Воропай, в Ромнах зосередились загони кошового отамана Івана Безпалого, якого обрали замість Барабаша. Їм допомагали війська князів Г. Ромодановського, С. Пожарського, С. Львова, Ф. Куракіна, які вступили на територію Війська Запорозького на початку 1659 р. [127, с. 197].

Наявність великої московської армії та військ опозиціонерів не давали можливості успішно вести бойові дії українському гетьманові. Кожна перемога давалась йому великими зусиллями. В лютому 1659 р. він розгромив ворога під Переяславом, оволодів Миргородом, рушив на Гадяч, Сорочинці і Хорол, про що сповістили європейські газетні «летючі листівки» [131, с. 286]. Добились певних успіхів під Лохвицю Ю. Немирич, під Мстиславом І. Нечай. Однак, сили були нерівними і І. Виговський відступив на захід та прибув до Чигирин. Командування військами, які знаходились на

лівому березі Дніпра було доручено Г. Гуляницькому. Московські війська взяли Лубни, Голтву, Пирятин, Чернухи та рухались на Київ. З ними йшли загони І. Безпалого та інших опозиціонерів, які залучили в травні 1659 р. на свій бік Юрія Хмельницького і використовуючи ім'я його батька Богдана, зробили молодого Хмельницького своїм формальним вождем. Юрій Хмельницький почав розсилати листи, в яких закликав не допомагати гетьманові І. Виговському [106].

Війна вимагала значних затрат та резервів, а союзники не подавали належної допомоги. Річ Посполита символічно підтримувала гетьмана, а татари здійснювали лише короткочасні походи. Московське царство ж нагромадило на кордонах з Україною велике, добре озброєне військо. Проти козацької держави було послано 100-тисячне царське військо, на чолі якого стояв боярин О. Трубецький. Це військо 26 березня 1659 р. вступило на територію Війська Запорозького [39, с. 77] (Додаток 6).

Ведучи вперті бої російські війська вдавались до жорстокого терору. Особливі репресії проти козацьких загонів застосовував у тилу київський воєвода Ю. Борятинський. Після невдалої спроби Данила Виговського вигнати московську залозу з Києва, князь Ю. Борятинський випалив та поруйнував околиці Києва, виловлював козаків та мирних жителів і здійснював самосуд над ними – рубав і вішав. Наказний гетьман Лівобережної України Григорій Гуляницький вимагав у царського посла вплинути на київського воєводу і дорікав йому, що московити «беспрестанние войска свои на нас с своевольниками насилает и многие места выжгли и высекли, взял за присягою и поругательство над христианы чинят, пуще бусурманов турков и жидов; лутчи де быть у турка, а нежели у москалей» [1, с. 265].

Гетьман Виговський посилав своїх послів до царя з вимогою не нищити українську державність, не втручатись у козацькі справи, відізвати війська назад до Росії. Однак, послы, або повертались ні з чим, або були заарештовані. Жорстоко діяла і антигетьманська опозиція, яка заходила у

захоплені московитами міста і села та жорстоко розправлялась з тими, хто підтримував гетьмана.

Просуванню московських військ на територію Гетьманщини чинили впертий опір війська ніжинського полку, яким командував Г. Гуляницький та прилуцького полку Петра Дорошенка. Ромодановський і Безпалий, маючи кількісну перевагу захопили Лохвицю та Срібне (Додаток 12). Курський воєвода, князь Семен Пожарський жорстоко винищував мирне населення міст і сіл, про що Самійло Величко залишив свідчення де вказує, що С. Пожарський «без великої праці дістав місто Срібне, а тамтешніх жителів одних вирубав, а інших забрав у полон з усіма їхніми набутками. Козаків же Прилуцького полку, що там були, так розлякав, що сам їхній полковник Дорошенко, як заєць, гонений по тамтешніх болотах, заледве врятувався втечею від тодішньої своєї біди» [2, с. 250].

Війська Трубецького 30 квітня підійшли до Конотопа і взяли в облогу чотирьох тисячний загін козаків Г. Гуляницького. Незабаром сюди зі Слобожанщини підійшли всі московські сили. На допомогу Г. Гуляницькому прибули війська з Чернігова. Спільно вони організували оборону конотопської фортеці, завдавали ворогу відчутних ударів. Спроби захопити фортецю штурмом, підкопами, закиданням мін і бомбардуванням гармат не принесли ворогу успіху. Вражений мужністю козаків Самовидець, який критично відносився до Виговського та його військових соратників, писав про мужність і хоробрість тих, що витримували облогу. Він відзначає і вправність козаків, які створили перед фортецею земляний вал і весь час його збільшували, чим не давала ворогу прорватись до міста [14, с. 79]. Розлючені невдачами під фортецею царські війська почали здійснювати рейди по навколишніх містах і селах, спалили Борзну, поруйнували околиці Ніжина.

Оборона Конотопа мала для гетьмана І. Виговського важливе значення. Вона дала час і можливість козацьким силам підготуватись до вирішальної битви. Виговському вдалось зібрати велике військо – близько 60 тисяч козаків, поляків, молдован, німців, сербів. При цьому він перед вирішальним

боєм заявляв посланцям Трубецького, які приїздили до нього з пропозицією здатись на милість царя, таке: «...Коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог і поб'є, а буде винний інший хто, і над тим також воля Божа» [1, с. 324].

Вирушивши в червні 1659 р. зі своїм військом під Конотоп Виговський 24 червня розбив під Шаповалівкою, згідно твердження Самійла Величка «значну партію московського війська», очевидно роз'їзд [2, с. 251]. Під Конотопом до гетьмана І. Виговського приєднався зі своєю 20-ти тисячною ордою Карач-бей. Під час походу до Виговського під Конотоп татари захопили в полон під Голтвою Силку, який був активним учасником антигетьманської опозиції, зібрав навколо себе дейнеків – збіднілих козаків та селян і проголосив себе їхнім гетьманом. 4 липня до гетьманського війська прибула друга частина орди, якою командував сам султан Мухамед-Гірей IV. І гетьман зі старшинами, і султан з ханом щедро обдарували один одного і дали присягу на вірність під час бою [14, с. 79-80].

Об'єднані козацько-татарські війська були поділені на частини: татари і частина українських військ залишились за рікою Соснівкою, а решта нанесли удар по царським силам, які знаходились біля переправи. Коли командуючий московськими військами Семен Пожарський побачив козацьке військо і вирішив, що воно кількісно невелике першим почав наступ. Козаки, згідно попереднього плану, почали відступати і заманили московитів у засідку на р. Соснівці. Атаковані з обох боків загарбники Пожарського були знищені.

Феодосій Сафонович у своїй «Хроніці з літописців стародавніх» з цього приводу зазначає, що командування московських військ не думало про те, що з Виговським у союзі знову татари, не чекали їх на другому березі ріки – це для них було повною несподіванкою [23, с. 235]. Літописець С. Величко також подав перебіг цієї битви і описуючи несподіваний штурм козацько-татарського війська зазначає: «наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари, так несподівано вибухнули із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського й міцним нестерпним пориванням на

православних християн і, не давши ім. анітрохи справитися, зараз же зусібіч розгромили їх до решти..., з тої поразки міг втікати до свого табору під Конотоп хіба що, хто мав крилаті коні» [2, с. 252]. В літописі Самовидця зазначено: «за одні час болей ніж на двадцять тисяч аїбо тридцять люду його царської величності полягло» [14, с. 79-80].

На полі битви під Конотопом загинуло близько 40 тисяч московського війська. Про успіхи козацьких військ Виговський розіслав листи-універсали. Жителям міста Гадяч від зазначав, що загинуло 50 тисяч царського війська. Крім того 5 тисяч потрапило в полон, які, згідно листа Виговському коронному обозному польського війська Андрію Потоцькому, були страчені кримським ханом [44, с. 469]. В полон потрапили і 50 знатних воєвод. Були серед них і активні учасники війни з І. Виговським: князі С. Пожарський, А. Бутурлін, А. Матвеев, С. Львов [43, с. 197]. Був поранений Ромодановський, якому вдалось втекти до своїх військ [81, с. 98]. Козацькі і татарські війська теж зазнали втрат під час битви під Конотопом: 4 тисячі козаків та 6 тисяч ординців [104, с. 619] (Додаток 6, 12, 13).

Ворог поніс втрати і 9 липня 1659 р., коли союзні війська козаків і татар нанесли удар по царським військам, які ще не встигли покинути поле бою. Московські війська обороняючись відступили до Путивля.

А. Бульвінський, аналізуючи перебіг бойових дій під час Конотопської битви, вказує на слабкі і сильні сторони царських військ та козацько-татарських формувань. Поразку росіян він пояснює невдалим комплектуванням царського війська та веденням бойових зіткнень. Армія царя комплектувалась із селян і поміщиків, які не були навчені військовій справі. Ця армія не уміла маневрувати, в ній була відсутня дисципліна, у відкритому бою царські солдати тікали з поля бою, щоб сховатись за обоз.

Царському війську протистояла добре організована козацько-татарська армія. Козацька піхота і татарська кіннота вважались одними із найкращих у тогочасних умовах. Удар вони наносили спільно і концентровано, вміло проводили бойові дії у відкритому полі, їх дії носили наступальний характер.

А. Бульвінський високо оцінює і військовий талан гетьмана І. Виговського та його соратників. Він вдало використав переваги військового союзу з Кримським ханством. Поєднання потужного піхотного козацького війська з швидкою і маневреною татарською кіннотою принесло свої позитивні результати, сприяло розгрому, кількісно переважаючої, московської армії [44, с. 471-473].

Перемога над московитами під Конотопом мала великий резонанс у багатьох європейських державах, в яких друкувались звіти-реляції про події та результати московсько-українського протистояння. У Москві, вперше з часів «Смутного времени», цар відчув для себе дуже серйозну загрозу, почав укріплювати Москву земляними валами і навіть збирався тікати в Ярославль на Волгу.

Гетьман І. Виговський і справді готувався здійснити удар по Москві. Татари навіть почали уже нападати на прикордонні міста і села на території Московського царства. Однак, події розгортались не на користь походу на Москву і гетьман відмовився від цієї ідеї. Пов'язано це було з І. Сірком, який підтримуючи Юрія Хмельницького на гетьманство, здійснив набіг на Крим і наніс ногайським улусам великих збитків. Хан змушений був повернутись у Кримське ханство, щоб врятувати свої жителів. Виговському він залишив лише невелику частину орди, якої було недостатньо для наступу на Москву.

Крім того, в тилу активно почав діяти Борятинський та Шереметьєв, які здійснювали військові рейди з Києва. Нова спроба брата гетьмана Данила Виговського оволодіти Києвом закінчилась невдачею. Опозиціонери підняли бунт проти Виговського в Миргороді, Веприку, Гадячі. Гетьман змушений був застосовувати силу і оволодіти цими та іншими містами [111, с. 67].

Одночасно з цими подіями московський уряд на початку серпня 1659 р. вирішив почати переговори з гетьманом Виговським. У Москві усвідомили, що підпорядкувати собі Гетьманщину, встановити над нею військовий, політичний та економічний контроль після Конотопської поразки не можливо. Було очевидним, що Іван Виговський має волю і право повести

Гетьманщину в Європу, його політична воля засвідчила, що євразійська московська держава не може бути союзником Війська Запорозького, яке прагнуло до цивілізованої Європи. Гетьман Виговський довів цареві, що він прагне втілити свою європейську ідею в життя не лише дипломатичним способом, але і військовим.

Проте ідеям І. Виговського не випало бути втіленими в життя. Подальший перебіг подій в Гетьманщині засвідчив, що українці свою успішну битву під Конотопом не змогли використати для майбутньої розбудови своєї держави. Внутрішнє старшинське протистояння, чвари та змови не дали можливості тогочасній козацькій еліті побачити особливості та переваги європейського вектору розвитку країни, вони не зрозуміли європейської візії в політиці гетьмана І. Виговського.

Відійшовши від Конотопа князь Трубецький, виконуючи волю царя Олексія Михайловича, шукав зустрічі з І. Виговським, щоб запропонувати йому мирну угоду. Угода передбачала б повернення до договору 1654 р. Однак, саме в цей час до Трубецького прибув Мефодій Филімонович, який був ніжинським протопопом і переконав його не починати переговори з гетьманом, бо проти нього готується повстання. Мефодій Филімонович представляв інтереси козацької старшини, яка не хотіла Виговського гетьманом і бажала бачити керівником Гетьманщини сина Б. Хмельницького Юрія.

Політична ситуація в Гетьманщині була дуже складною. Лівобережне козацтво не визнало Гадяцький трактат, не підтримало Виговського і в знак протесту Яким Сомко, який був дядьком Юрія Хмельницького, проголосив себе гетьманом. Його підтримав Василь Золотаренко – ніжинський полковник, Тиміш Цицюра – переяславський полковник, полковники Іван Сірко, Іван Богун та інші. Щоб отримати підтримку Запорозької Січі, де знаходився Юрій Хмельницький, лівобережна старшина послала Івана Брюховецького.

Виступ лівобережних козацьких полковників, соратників Б.

Хмельницького, відразу ж після перемоги під Конотопом свідчив про те, що вони боялись: запровадження Гадяцького договору в життя; їх турбувало послаблення Московського царства, яке вони розглядали як союзника в боротьбі з перед Річчю Посполитою; їх турбувало й те, що в разі нової війни з московським царем, яка б проходила в основному на території Лівобережжя, вони зазнали б новий руйнувань.

Втілюючи свої ідеї в життя опозиціонери почали повстання. Спочатку вони захопили Переяслав, де Т. Цицюра та сотник Василь Лихий страчували козаків, які підтримували гетьмана Виговського. Отримавши допомогу від воєвод з Києва Цицюра скориставшись відсутністю в місті полковника Г. Гуляницького, захопив Ніжин, в якому стратив 5 польських хоругв та всіх прихильників Виговського. Опозиціонерів підтримав і Чернігів, їх виступ охопив Сіверську та частину Лівобережної України. В цей період був жорстоко вбитий творець Гадяцького трактату Юрій Немирич, який їхав до Виговського в Чигирин [34, с. 143].

Коли московські війська дізнались про повстання, то вирішили повернутись на українську територію. На Полтаву та Пирятин вирушив Г. Ромодановський, а Трубецький пішов на Ніжин і Переяслав, в якому його вже чекав Безпалый. На півдні, де діяв І. Сірко, проголосили гетьманом Юрія Хмельницького. Його обрання відбулось пізніше, так як наказним гетьманом було призначено Якіма Сомка. Вирувало повстання, яким керував Іван Богун, і на Правобережжі.

Життя гетьмана І. Виговського було під загрозою. Проти нього готувався заколот і замах. Однак, його попередили про підготовку до його знищення і йому вдалось втекти, заручившись підтримкою своїх однодумців [14, с. 81]. Зрада багатьох його полковників була серйозним ударом по державотворчих планах гетьмана, тому він видав накази про арешт та страту І. Богуну та І. Сірка. Проте їм вдалось уникнути арешту і вони надалі розправлялись з прихильниками гетьмана.

Про жорстокі дії опозиціонерів доповідав полякам Іван Груша, якого

Виговський послав до польського короля у Львів за допомогою. Лише в його полку заколотники знищили 12 хорогв, серед яких були жінки і діти. Посланий був просити допомоги у Анджея Потоцького, який командував польськими військами, і Данило Виговський Він закликав командуючого послати війська на Смілу і Чигирин, в якому мужньо тримав оборону зі своїм гарнізоном Г. Гуляницький [54, с. 68].

Ситуація для І. Виговського була критичною ще й тому, що частина його війська визнавала за гетьмана Ю. Хмельницького і переходила до нього. Гетьман Виговський розумів, що ситуацію не врятує – ні використання допомоги татарських військ, ні удар з Білорусії І. Нечая. Він усвідомлював драматизм ситуації і не хотів ще більшого розорення Гетьманщини [93, с. 51-52].

Останній шанс, який у нього був, це скликати козацьку раду на якій вірні йому правобережні полки підтримали б його на гетьманстві. Полковники цих полків не хотіли ні Ю. Хмельницького, ні Я. Сомка, ні В. Золотаренка гетьманом, так як їх рівень був значно нищим від Виговського і вони підтримували державотворчі ідеї свого гетьмана. Однак, коли до нього прибули опозиціонери Іван Лизогуб, канівський полковник та Григорій Лісницький, лубенський полковник він вирішив відмовитись від булави При цьому йому повинні були дати гарантію того, що його наступник не розірве Гадяцького договору і випустить його дружину з Чигириня.

Після того, як Виговський здав опозиціонерам гетьманську булаву і клейноди козацькі ватажки провели 20 вересня 1659 р. загальну раду на р. Росава в Масляному Ставі на Київщині біля с. Германівка (Додаток 14). На цій раді домінували козацькі низи, які звинуватили І. Виговського у тому, що він «запродав Україну ляхам». Гетьман зробив спробу довести козацькій масі основні ідеї свого бачення союзу з Польщею, своє державотворче бачення майбутнього України. Коли Іван Сулима та Прокоп Верещак, які були депутатами на польський сейм, на якому вирішувалась доля Гадяцького трактату, хотіли донести до козаків зміст ратифікованого договору, то їх не

слухали і зарубали шаблями [56, с. 401-402]. Гетьману І. Виговському, в оточенні своїх охоронців та соратників, прийшлося терміново покинути козацьку раду. Велика частина війська, яке прибуло на раду з Виговським, заявила про підтримку Ю. Хмельницького та стали на його бік.

І. Виговський робив спроби врятувати свою дружину та сина, що знаходились під опікою його батьків у Чигирині. Він писав королю Яну Казимиру листи, в яких просив його визволити з Чигирини дружину та малолітнього сина.

Через деякий час козаки скликали в жовтні нову раду в урочищі Жердева долина, що біля Трахтемирова і склали статті, згідно яких вони передбачали будувати свої відносини з московським царем. В основі «Жердівських статей» лежала вимога відновити в повному обсязі умови договору Б. Хмельницького з московським царем 1654 р. Козаки сподівались на відновлення всіх своїх прав і привілеїв, які б забезпечили державний устрій Гетьманщини [131, с. 342-344].

Однак, Москва не пішла на такі вимоги і змусила Юрія Хмельницького підписати «Переяславські статті», які були нав'язані козакам у Переяславі 27 (17) жовтня 1659 р. Згідно цих статей Гетьманщина ставала залежною від московського царя, як звичайна автономна територіальна одиниця Московії. Державотворчі ідеї І. Виговського зазнали краху. Цар забороняв обирати до складу старшинського середовища будь-кого з оточення Виговського, а його самого новий гетьман повинен був арештувати і відправити до Москви. Почались арешти родичів і соратників Виговського, серед яких був його брат Данило. Після катувань та швидкого суду їх було доставлено до Москви, а потім заслано до Сибіру. Подібна доля спіткала і полковника Івана Нечая, коли на початку грудня 1659 р. московські війська захопили місто Бихів, яке він обороняв. Його з усією родиною було також вислано до Сибіру. Багатьох учасників оборони Бихова було повішено [57, с. 220].

Покинувши козацькі райони, які були захоплені опозиціонерами та московськими військами колишній гетьман Іван Виговський не полишав

надії на повернення собі влади. Він вів дипломатичне листування з представниками королівського оточення, продовжував контакти з тими, хто не підтримав заколотників і був не згідний з московським пануванням над Україною.

Польський король Ян Казимир, усвідомлюючи те, що Гадяцький трактат є корисним для Речі Посполитої, всіляко підтримував бувшого гетьмана. Він надав йому посаду київського воєводи, яка була не реальною, а почесною, бо І. Виговський Києвом уже не володів. Статус київського воєводи надав право Виговському брати участь Львові на засіданні військової ради, яка відбулась в серпні 1660 р. На ній, крім польського короля Яна Казимира, були присутні канцлери Єжі Любомирський, Ян Замойський та інші державні посадовці Речі Посполитої. Крім того посада київського воєводи давало право Виговському бути сенатором Речі Посполитої і користуватись багатьма привілеями і правами.

Прихід до влади Юрія Хмельницького ускладнив серйозно і становище Речі Посполитої. Гадяцький договір І. Виговського передбачав включення Гетьманщини до Речі Посполитої, а Переяславський договір Ю. Хмельницького повернення її до складу Московського царства. Це викликало початок бойових дій Москви проти Варшави. В цих умовах Виговський, зі своїми козацькими військами, які залишились йому вірними, у союзі з поляками та татарськими союзниками, запевняв польського короля про готовність виступити проти московських військ під командуванням В. Шереметьєва, опозиційних загонів Т. Цицюри та козацьких полків гетьмана Ю. Хмельницького, які рухались на Любар [98, с. 229].

Спільними зусиллями ворожі війська були зупинені під Любарем, Чудновим. Під Слободищею були зупинені війська гетьмана Ю. Хмельницького. Активні дії загонів Виговського та поляків привели до великих жертв козаків у війську молодого гетьмана Ю. Хмельницького. Присутність бувшого гетьмана у польському війську мала також деморалізуючий вплив і на Ю. Хмельницького, і на його козаків. Серед

війська Ю. Хмельницького почалась паніка, суперечки і бажання не гинути за інтереси московського війська ненависного Шереметьєва, який навіть Богу погрожував: «не буду Тебе мати за Бога й Спасителя, якщо Ти не подаси мені до моїх рук Королівства ляського і короля, щоб я видав їх великому государю!» [98, с. 230].

Невдачі російсько-українських військ змусили молодого гетьмана сісти у жовтні 1660 р. за стіл переговорів з поляками, які привели до нового польсько-українського договору – Слободищенського [132, с. 89-138]. Виговський прагнув того, щоб цей договір був повним відтворенням Гадяцького трактату. В цілому, новий договір був побудований на основі статей Гадяцького договору, однак, в ньому не йшла мова про Гетьманщину, як державу з назвою «Велике князівство Руське» в складі Речі Посполитої, а про Гетьманщину, як автономну територіальну одиницю Речі Посполитої.

Наслідком перемовин була повна капітуляція військ В. Шереметьєва. Московський князь, від імені царського уряду, проголосив, що Москва відмовляється від прагнення володіти Україною і виведе всі свої московські залоги з українських міст. Подальші події показали, що цар був незгодний з заявами-обіцянками князя Шереметьєва і відмовився їх виконувати [121, с. 91].

Слободищенський договір був підписаний Ю Хмельницьким, який визнавався Польщею гетьманом України. Зусилля І. Виговського повернутись до гетьманства завершилися невдачею. Поляки не бажали мати гетьманом сильного політика і дипломата Виговського, їх влаштував молодий, недосвідчений Юрась Хмельниченко.

Слободищенський договір привів до розколу Гетьманщини на дві частини: Правобережну Україну, яка орієнтувалась на Польщу з гетьманом Ю. Хмельницьким і Лівобережну Україну, яка орієнтувалась на Московію і керувалась рідним дядьком Ю. Хмельницького, наказним гетьманом Якимом Сомком.

Іван Виговський, який осів у наданому йому королем Барському

старостві, робив неодноразові спроби повернути собі гетьманську булаву: вів таємні переговори з Ю. Хмельницьким, прагнув заручитись допомогою турецького султана та кримського хана, різко виступав проти умови Слободищенського договору, в якому не йшлося про «Велике князівство Руське», проявляв невдоволення про внесення різних обмежень, щодо Лівобережної Гетьманщини.

Його політична та дипломатична активність нервувала польських можновладців, викликала велике невдоволення. Вони бачили в ньому людину, яка хоче добитись рівноправних відносин між Україною і Річчю Посполитою та відродити незалежність України. Вони боялись відродження козацько-татарського військового союзу, до якого прагнув Виговський. Віктор Горобець твердить, що його діяльність завдавала «головного болю польському істеблішменту» [57, с. 320, 331].

Юрій Хмельницький недовго був гетьманом. Після його зречення від гетьманства в 1662 р. було обрано нового гетьмана Правобережної України – Павла Тетерю, який, після смерті брата Виговського Данила, одружився на його вдові. І Виговський, і Тетеря були в родинних зв'язках, активними учасниками боротьби за незалежність України ще з часів Б. Хмельницького, однак, відносини між ними були дуже загостреними. Тетеря побоювався Виговського, вбачав у ньому серйозного супротивника на гетьманську булаву. О. Апанович зазначає, що і Виговський мав свої претензії до Тетері, який забрав собі майно його брата Данила, коли одружився з його вдовою [30, с. 94].

Тетеря почав проводити відкриту пропольську політику і погляди Виговського про відродження незалежності Гетьманщини сприймались ним як політичний кримінал і зрада по відношенню до польського короля. Під таке звинувачення потрапив Іван Богун, коли відбувся в 1664 р. невдалий похід Яна Казимира на Лівобережну Україну. Невдачу походу приписали козацькій старшині, яка виступила в цей час проти короля і І. Богуну розстріляли.

Подібна доля спіткала і колишнього гетьмана Івана Виговського. Коли на Правобережжі вибухнуло повстання проти Польщі і гетьмана П. Тетері Виговський підтримав зв'язок з керівниками повстання Д. Сулимкою, С. Височаном, І. Сірком, С. Скиданом та іншими. Про це стало відомо П. Тетері, який звинуватив Виговського у державній зраді і заарештував Виговського у Корсуні. Про арешт сенатора Виговського Тетеря повинен був повідомити короля. Однак, він цього не зробив і без слідства і суду в березні 1664 р. розстріляв Івана Виговського [14, с. 95]. Аналізуючи Чернігівський літопис В. Герасимчук зазначає, що Виговський з честю пішов на смерть, бо коли жовніри прийшли за ним, щоб забрати його на розстріл, то він читав акафіст Пресвятої Богородиці і, не чинячи опору, пішов з ними [55, с. 206-216].

Згідно положення, яке діяло в Речі Посполитій, чинити розправу над сенатором не можна було без дозволу короля. П. Тетеря змушений був давати пояснення своїм діям і в листі до сейму писав, що Виговський спілкувався з повсталими: «вийшовши з Бару, довго бував у підрозділах міста, містечках, в українському народі». Після розгрому повстання, взятий у полон Сулимка, також стверджував на допиті, що «мотором всіх нинішніх бунтів в Україні був небіжчик пан Виговський».

Згідно наявних версій О. Статкевич, яка була дружиною Івана Виговського, встигла його похоронити в Скиті Манявському біля Богородчан (Додаток 15), а син залишився під опікою брата І. Виговського Костянтина [108, с. 155, 163]. Згідно твердження В. Горобця гетьман Правобережної України П. Тетеря залишив за другим сином Виговського Остапом Браїлов та Рудню (Руди), «аби хто в нього, сироти, не відібрав його дідицтво» [57, с. 438].

Похоронили І. Виговського, згідно свідчення Самійла Величка, у Великому Скиті. В. Грабовецький у своїй розвідці про могили українських гетьманів, посилаючись на дані польського хроніста Миколи Ємйоловського, зазначає, що він був похований у с. Руда, яке розташоване біля Стрия [65, с. 37] (Додаток 16). Дослідники неодноразово робили і роблять спроби

встановити місце поховання гетьмана Виговського та його могилу. Ними висувуються різні версії поховання: Скит Манявський біля Богородчан, місто Корсунь, Руда, Йосиповичі на Стрийщині [105, с. 136; 108, с. 125].

Викладений у розділі матеріал магістерської роботи дає можливість зробити висновок, що прагнення втілити в життя ідею державної незалежності України не покидало його і в найважчі періоди його життя. Дипломатичні зусилля гетьмана Виговського були продовженням ідей Богдана Хмельницького. Однак, агресивна політика сусідніх держав – Московського царства та Речі Посполитої, перебіг громадянської війни не дали йому можливості втілити в життя основні засади Гадяцького проєкту. Військово-стратегічна та політична ситуація привела до внесення радикальних змін до державотворчого Гадяцького трактату з Польщею, до відкритої війни Польщі з московською державою, яка негативно позначилась на Гетьманщині та привела до відмови Івана Виговського від гетьманської булави та його смерті.

ВИСНОВКИ

Життя і гетьманування Івана Виговського було не простим і проходило в складних умовах. Його прагнення змінити державний розвиток України пояснюється формуванням світогляду майбутнього гетьмана. Родинні традиції та добра освіта сприяли формуванню у нього рис організатора, які дали йому можливість приєднатись до козацьких військ і проявити себе під час боротьби українського народу проти Польщі. Саме в час перебування на посаді генерального писаря у війську Богдана Хмельницького, І. Виговський проявив себе як активний діяч Гетьманщини і прагнув цілеспрямовано втілювати в життя засади своєї державницької політики.

Його зусиллями успішно діяв головний орган функціонування Війська Запорозького – Генеральна військова канцелярія. І. Виговський перетворив цей військовий орган у адміністративно-політичний та дипломатичний. Володіючи латинською та іншими мовами, отримавши під час навчання знання з юриспруденції, він допомагав гетьману укладати різноманітні угоди, розкривав зміст багатьох юридичних документів, брав участь у міжнародних переговорах. Вірність Б. Хмельницькому та козацькій справі сприяли піднесенню його авторитету серед генеральних старшин та полковників, які після смерті Б. Хмельницького обрали свого генерального писаря Івана Виговського гетьманом Війська Запорозького. З цього часу в долі нового гетьмана з'явилися нові ідеї соціально-економічного, політичного розвитку Гетьманщини, перетворення її в незалежну козацьку державу.

Найважливішою серед цих ідей було прагнення зупинити експансію Московського царства, вберегти Військо Запорозьке від поглинення Москвою, не дати московському цареві змінити пункти договору 1654 р. І. Виговський не бажав віддавати цареві етнічні українські землі, які приєдналися до Війська Запорозького під час національно-визвольної війни і хотів їм надати статус федерації, або автономії у складі Гетьманщини. Майбутнє Української держави бачилось ним без деспотичної Москви, в

союзи з європейськими державними структурами – Королівством Польським та Великим князівством Литовським.

Його візія майбутньої незалежної української держави та дипломатична активність сприймалися неоднозначно: одні розуміли і підтримували його ідеї, другі, через надмірну утаємниченість зовнішньополітичної діяльності гетьмана, не розуміли. Треті, підтримувані Москвою, засуджували, стали в опозицію та різко виступали проти, організувавши антигетьманське повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша. Четверті, московські правителі, вдалися до широкомасштабної агресії проти Гетьманщини, до московсько-української війни.

В таких складних умовах І. Виговський шукав вихід із ситуації. Таким виходом йому бачився новий державно-політичний союз, який був єдиною альтернативою в подальшій долі українського народу. Такий союз повинен був бути б виваженим та взаємовигідним. Партнером у такому союзі український гетьман бачив Річ Посполиту. Саме такий союз був втілений ним у Гадяцькій угоді 1658 р. Це не була зрада українського народу, це була спроба вирватись з під опіки московського царя та втілити в життя споконвічне бажання українців бути вільними.

Умови Гадяцького трактату були у значній мірі вимушеними і вкрай потрібними в тій політичній ситуації, яка склалась в Гетьманщині. Нестабільність всередині держави, розгортання громадянської війни, розкол українського суспільства та територіальна прихильність до різних держав змушували І. Виговського та його старшинське оточення змінити обстановку в державі. Якщо б Гадяцька унія не була укладена, то українські землі були б загарбані сусідами – Московією, Туреччиною та Річчю Посполитою. Укладаючи унію з Річчю Посполитою гетьман Виговський прагнув уникнути страшної долі для українського народу. Його дії засвідчили, що він діяв як державник, ретельно продумавши кожен свій крок. Зроблене гетьманом ні в якому разі не було зрадою.

Всі його дії – придушення опозиції, розгром московських військ і їх

втеча з під Конотопа засвідчили те, що Гетьманщина отримала вмілого адміністратора та політика, досвідченого дипломата, хороброго полководця.

Конотопська битва 1659 р. була проявом військової майстерності Виговського, наслідком тих боїв, які він проводив і вигравав разом з Б. Хмельницьким. Проти І. Виговського та козацьких полків стояли московські сили, які в 2-3 рази переважали кількісно та в озброєнні. Він використав у цій битві нові тактичні прийоми, свій талант і набутий воєнний досвід.

Однак, гетьману Виговському не вдалось скористатись такою важливою перемогою. Зрада деяких полковників, невдоволення соціально-економічною політикою гетьмана народними масами, яких приваблювали обіцянки Москви, матеріальні вигоди козацької старшини відіграли негативну роль в утвердженні державотворчих ідей Виговського. Шкода, але все перераховане вище, свідчило про те, що власні інтереси старшин переважали над ідеєю незалежної Української держави в союзі європейських держав.

Провина Виговського в тому, що він не врахував до кінця ситуації в Гетьманщині в середовищі козацької старшини, допустив помилки у своїй соціально-економічній політиці, при якій ігнорувались інтереси народу. Його соціальна політика вела до значного погіршення простого народу та незаможного козацтва. Не знайшов він порозуміння і з козацькою старшиною, яка стала в опозицію і розв'язала громадянську війну. В країні почалася Руїна, якою скористалась Москва. Орієнтація на Москву старшинської опозиції принесла значні біди народу. Твердження опозиціонерів про те, що саме вони захищають інтереси народних мас виявилось звичайною демагогією.

Народ, у своїй переважній більшості, жив серед своїх уявлень – хто такі вороги, а хто такі друзі. Для народу власні інтереси домінували над державними. Несвідома частина населення та запорожці не розуміла те, що Москва несе їм серйозну загрозу, значно сильнішу ніж союз з Річчю Посполитою. Виговського оголошували ставлеником Польщі, зрадником і все, що він робив сприймалось негативно.

Слід зазначити, що результати Конотопської битви все ж таки мали

вплив – був послаблений політичний, економічний та релігійний наступ царизму на Гетьманщину, а серед козацької старшини появились ті, які в подальшому будуть, як і Виговський, домагатись самостійності України.

Перебуваючи в Польщі, не будучи вже гетьманом, Іван Виговський прагнув довести свою українську справу до кінця. В ньому все більше утверджувалась ідея самостійності Української держави на відміну від федералізму. Він ставив перед польськими діячами питання про Українське князівство, яке було б незалежним від Польщі. У нього визрівали ідеї про те, що таке Українське князівство могло б бути під захистом Османської імперії, під її протекторатом.

Викладений у роботі матеріал про державотворчу ідею гетьмана Івана Остаповича Виговського свідчить про те, що він є тим національним державним діячем, який різними шляхами і способами прагнув утвердити незалежну державу у надзвичайно важкий і драматичний період нашого народу. Він ніколи не був зрадником ідеї української державності. Дуже шкода, але його прагнення виявились нездійсненими, ілюзією і в кінцевому результаті привели до складних реалій в подальшому.

Однак, в історії українського народу залишилось ім'я гетьмана Виговського та таке явище, як «виговщина». У гетьмана появились послідовники, які прагнули також втілити в життя свої державотворчі проєкти. Ідеї І. Виговського яскраво проявились в часи «мазепинщини» і в подальшому служили підґрунтям в епохи національної та визвольної боротьби за незалежність України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: собранные и изданные Археографическою комиссиею / ред. Н. Костомаров. Т. 7 1657-1663. 1668-1669. С.-Петербург: Изд. археографич. комиссии, 1872. 414 с.
2. Величко С. Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.
3. Виговський.Іван. Лист до російського царя Олексія Михайловича від 17 жовтня 1658 року // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus103.htm>
4. Виговський Іван. Перелік пунктів і покірних прохань, які подає його милість ясновельможний гетьман Війська Запорозького разом з усім Військом Запорозьким і народом руським його королівській милості і всій Речі Посполитій від 1659 року // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus103.htm>
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. Том III: 1651-1654 годы. Киев: Изд-во АН УССР, 1953. 649 с.
6. Гадяцька угода 1658 року. Тексти // Гадяцька унія 1658 року. Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 10-30. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Hadiatska_uniia_1658_roku/
7. Гадяцький трактат // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. Київ: Знання, 1993. С. 19-24.
8. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 739 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Khmelnyskyj_1961/e_dzherela_Khmelnyskyj_1961.pdf
9. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648-54 гг. Киев: Наук. думка, 1965. 825 с.

10. З документів про Конотопську битву 1659 р. // Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 67-83.
11. Ізборник. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретація. URL: <http://litopys.org.ua/>
12. Комісія Гадяцька поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського, з одного, і поміж вельможним гетьманом та військом Запорозьким, з другого боку, через повноважних комісарів з сейму від найяснішого короля польського та Великого князівства Литовського Яна Казимира з вельможним Іваном Виговським, гетьманом, та всім Запорозьким військом в обозі під Гадячим, закінчена 16 вересня року 1658 // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus103.htm>
13. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченко. Київ: Знання, 1992. 192 с.
14. Літопис Самовидця / Видан. підг. Я. І. Дзира. Київ: Наук. думка, 1971. 205 с.
15. Маніфест Війська Запорозького до володарів Європи // Чухліб Тарас. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті - початок 1680-х рр.). Київ: Ін-т історії НАН України, 2008. С. 71-78.
16. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Герасимчук: Життя і творчість (1880-1944). Львів: Ін-т української археографії НАНУ, 1994. Т. 1. 154 с. (Серія «Львівські історичні праці. Джерела»)
17. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. 262 с.
https://shron3.chtyvo.org.ua/Mytsyk_Yurii/Dzherela_z_istorii_Natsionalno-vyzvolnoi_viiny_ukrainskoho_narodu_seredyny_XVII_st.pdf?
18. Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник: Нова серія. Вип. 1. Т. 4. Київ: Наук. думка, 1992. С. 72-93.

19. Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки: Історія. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 1999. Т. 14: Історичні джерела. С. 93-112.
20. Мицик Ю. З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. Київ, 2009. Вип. 13/14. С. 511-531.
21. Немирич Юрій. Маніфістація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою від жовтня 1658 року // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus102.htm>
22. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін. Київ: Наук. думка, 1995. 592 с. (Серія «Джерела з історії українського козацтва»)
23. Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. Київ: Наук. думка, 1992. 336 с. (Серія «Пам'ятки українського літописання»)
24. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 томах / Редкол.: Т. Гунчак (наук. ред.) та ін.; упор. В. Шевчук. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3. Кн.1 (третя чверть XVII ст.). 503 с.
25. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. 382 с.
26. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Упорядкування І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ-Львів: НТШ, 2004. 1086 с.
27. Хрестоматія з історії Української РСР: Посібник для вчителів. В 2-х томах / За ред. І. О. Гуржія. Київ: Рад. школа, 1959. Т.1: З найдавніших часів до кінця 50-х рр.. XIX ст. 478 с.

X X X X X X

28. Антонович В. Коротка історія козащини. Вид. третє. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1971. 262 с.
29. Антонович В. Іван Виговський // Гетьмани України. Історичні

портрети: Збірник. Київ: Журн. «Україна», газ. «Веч. Київ», 1991. С. 45-52.

30. Апанович О. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський // Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. С. 69-96.

31. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Київ: Час, 1993. 605 с. URL: https://historybooks.com.ua/prosmotr_podrobnuyu.php?id=994

32. Борисенко В. Здобутки і прорахунки Гадяцької угоди 1658 р. // Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. Житомир, 2013. С. 17-27. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Hadiatska_uhoda_v_konteksti_polsko-ukrainskykh_vidnosyn/

33. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття. Київ: Либідь, 1996. 616 с.

34. Брик Михайло. Юрій Немирич на тлі історії / Мовний редактор Петро Одарченко. Лоссер (Голляндія): Кламби, 1974. 152 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17271/file.pdf>

35. Брик Михайло. Велика гра Юрія Немирича. Історія військової та дипломатичної зверхності над Москвою в добу гетьмана Виговського. Київ: Залізний тато, 2019. 224 с. <https://book-ye.com.ua/catalog/vijskova-istoriya/velyka-hra-yuriya-nemyrycha/>

36. Бульвінський А. Матеріали до українського дипломаторію: каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657-1659 років // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. Київ - Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2002. Том 10. С. 84-96.

37. Бульвінський А. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського: (серп. 1657 – серп. 1659 рр.) // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 125-138.

38. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. Київ:

Парламентське видавництво, 2008. 744 с. URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua/14/1/Bulvinskii_Book.pdf

39. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 76-82.

40. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 33-41.

41. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року. Київ.: Видавець ПП Н. Брехуненко, 2009. 64 с.

42. Бульвінський А. Штурм Конотопа російськими військами 28-29 квітня 1659 р. // Київська старовина. 1997. № 6. С. 142-148.

43. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 174-218.

44. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського // Україна кризь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 447-480.

45. Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. Київ: Наук. думка, 2004. 904 с.

46. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. 320 с. (Серія «Невідома Україна»)

47. Виговський Іван Остапович // Довідник з історії України (А – Я) / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ: Генеза, 2001. С. 106.

48. Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В.Брехуненко та ін. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2008. 342с.

49. Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність. Збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4-5, 16-17 вересня 2008 року). Полтава: ПОШПО, 2009. 184 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Hadiatska_uniia_1658_roku_kontroversii_mynuloho_i_suchasnist/

50. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. 87. С. 5-36.

51. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. 88. С. 23-50.

52. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. 89. С. 46-90.

53. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // Записки НТШ. Львів, 1904. Т. 59. Кн. 3. С. 1-40.

54. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // Записки НТШ. Львів, 1904. Т. 60. Кн. 4. С. 41-70.

55. Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928. Т. I. С. 206-216.

56. Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України (від найдавніших часів до XIX століття): Навч. посібник. Київ: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2007. 512 с.

57. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 533 с.

58. Горобець В. «Волимо до царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 462 с.

59. Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. // Український історичний журнал. 2009. № 4. С. 48-65.

60. Горобець В. Гадяцька угода 1658 р. у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. 1999. № 1. С. 46-60.

61. Горобець В. М. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654-1659 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 1. С. 24-

39.

62. Горобець В. М. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654-1659 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 26-39.

63. Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 22-42.

64. Горобець В. З тої поразки міг утекти хіба той, хто мав ... крилаті коні // Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо: таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. Київ: Наукова думка, 2004. С. 90-96.
https://shron3.chtyvo.org.ua/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Neznaioma_Klio.pdf
?

65. Грабовецький В. З історії некрополя України: про могили українських гетьманів. Івано-Франківськ, 1990. 47 с..

66. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова). Київ: Наук. думка, 1995. Т. 8. Роки 1626-1650. 856 с.

67. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 9. Кн. 1: Роки 1650-1657. 880 с.

68. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1997. Т. 9. Кн. 2: Друга половина Хмельниччини роки 1654-1657. 776 с.

69. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1998. Т. 10: Роки 1657-1658. 408 с.

70. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 225 с.
<http://history.org.ua/LiberUA/966-500-040-3/966-500-040-3.pdf>

71. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.

72. Єремєєв Ігор. Герби гетьманів України. Київ: УЦІММ-ПРЕС,

1998. 56 с.

73. Іван Виговський. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%92%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9
74. Іван Виговський // Сегеда Сергій. Гетьманські могили. Київ: Наш час, 2009. С. 134-160.
75. Іван Остапович Виговський «...свій край шаблею здобув і з ярма визволив» // Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України. Харків: Фоліо, 2007. С. 96-132.
76. Іван Виговський і його державотворча програма // Шевчук В. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. С. 88-105.
77. Інший лицар «Абданка», або етюд в сріблясто-чорних тонах (І. Виговський) // Журавльов Денис. Всі гетьмани України. Харків: Фоліо, 2013. С. 250-260. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001299
78. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. Київ: Рад. письменник, 1991. 318 с.
79. Історія українського козацтва: нариси у двох томах / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
80. Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби / Під редакцією В. Смолія. Київ: Арій, 2018. 720 с. 90. Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби
81. Карнацевич В. Битва під Конотопом. 1659. Харків: Фоліо, 2012. 128 с. (Серія «Знамениті події історії України»)
82. Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в 1657-1658 рр. // Записки НТШ. Львів, 1900. Т. 38. С. 1-20. URL:

[https://shron1.chtyvo.org.ua/Korenets_Denys/Znosyny_hetmana_Ivana_Vyhovskoho_z_Polscheiu_v_r_1657-1658.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Korenets_Denys/Znosyny_hetmana_Ivana_Vyhovskoho_z_Polscheiu_v_r_1657-1658.pdf)

83. Костомаров М. Наступники Богдана Хмельницького // Галерея портретів: Біографічні нариси. Упор. і передм. В. О. Замлинського. Київ: Веселка, 1993. С. 163-190.

84. Костомаров Н. Гетьмановане Івана Выговского, Юрія Хмельницького. Въ Тернополи: Въ друкарне И. Павлавского, 1891. 250 с.
http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002751

85. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ: Стилос, 2002. 396 с.

86. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 р. // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В.Брехуненко та ін. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2008. С. 109-127.

87. Липинський В. Україна на переломі: 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ: Дніпро, 1997. 304 с.

88. Лепкий Б. Крутіж: повість. Київ: Знання, 2016. 223 с.

89. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.

90. Маркевич М. Історія Малоросії / Відп. ред. і авт. передм. Ю. С. Шемчешенко. Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 664 с.

91. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.). Київ: Освіта, 1995. 192 с.

92. Мицик Ю. Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2008. С. 269-281.

93. Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський. Київ: Вид. дім «КМ

Академія», 2004. 84 с.
[https://shron3.chtyvo.org.ua/Mytskyk_Yurii/Hetman_Ivan_Vyhovskyi.pdf?](https://shron3.chtyvo.org.ua/Mytskyk_Yurii/Hetman_Ivan_Vyhovskyi.pdf)

94. Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ: Варта, 1994. С. 269-281 (Серія «Козацька спадщина»)

95. Мицик Ю. Виговський Іван // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Книга 1. Київ: Вид. дім «КМ Academia», 1998. С. 39-52.

96. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.. Днепропетровск: ДГУ, 1981. 294 с.

97. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 392 с.

98. Мицик Ю. Любар, Чуднів, Слободища ... // Вісник ООЧСУ, 1997. ч. 4. С. 229-233. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Mytskyk_Yurii/Liubar_Chudniv_Slobodyscha/

99. Нариси з історії дипломатії України. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

100. Нечуй-Левицький І. С. Гетьман Іван Виговський: роман. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2020. 288 с.

101. Овсій І. Зовнішня політика України (від найдавніших часів до 1944 року): Навч. посібник / 2-ге вид. Київ: Либідь, 2002. 240 с.

102. Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654): Нариси з історії України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. Вип. 4. 268 с.

103. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1. 640 с.

104. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 768 с.

105. Рудий В. Пошуки місця поховання гетьмана Івана Виговського на Львівщині (за археологічними дослідженнями) // Археологічні дослідження

Львівського університету. 2007. Вип. 10. С. 217-227.

106. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 - поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський "Каліграф" 2001 Кам'янець-Подільський "Каліграф" 2001 236 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Savchuk_Nadiia/Ukrainska_derzhava_za_hetmanuvania_Yu_Khmelnyskoho_1659-poch_1663_pp.pdf

107. Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських (Історично-родовідна розвідка) // Український історик. 1970. Ч. 1-3. С. 149-167.

108. Скрипник І. Легенда про гетьмана. Іван Виговський: від Конотопа до Скиту Манявського / Передм. В. Ганущака. Івано-Франківськ, 1997. 175 с.

109. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с.

110. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 352 с. (серія «Україна крізь віки» в 15-ти т. Т. 7)

111. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни. Київ: Темпора, 2008. 72 с. (Серія «Militaria Ucrainica») URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sokyrko_Oleksii/Konotopska_bytva_1659_r_Triumf_v_chas_Ruiny.pdf

112. Стадник М. Гадяцька унія // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. 2009. № 80. С. 250-293.

113. Степанков В. Кричевський Михайло (Станіслав) // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Київ: Вид. дім «КМ Academia», 1998. Кн. 1. С. 177-192. (Серія «Козацька спадщина»)

114. Степанков В. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць. Київ: Основи, 1994. Вип. 1. С 88-108.

115. Степанков В. С. Виговський Іван Остапович // Енциклопедія історії України. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 502-503.
116. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. – С. 31-49.
117. Тис Ю. Конотоп. Торонто: Гомін України, 1959. 172 с.
118. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст. У 2 кн. / Відп. редактор В. Смолій. Київ: Ін-т історії НАН України, 2018. Кн. 1. 610 с.; Кн. 2. 580 с.
119. Український Макиавеллі. Переможець московитів // Чухліб Тарас. Гетьмани України: війна, політика, кохання. Київ: Арій, 2016. С. 122-136.
120. Федорук Я. Віленська угода: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII століття. Київ Києво-Могилянська академія, 2011. 623 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Fedoruk_Yaroslav/Vilenskyi_dohovir_1656_roku_Skhidnoievropeiska_kryza_i_Ukraina_u_seredyni_XVII_stolittia/
121. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ: Арістей, 2005. 640 с.
122. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини української ранньомодерної держави 1648-1721 рр. / 3-тє вид., випр. і доповн. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 616 с.
123. Чухліб Т. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. Київ: Наш час, 2007. 156 с.
124. Чухліб Т. Політичні та військові спроби об'єднання козацької України (від Ю. Хмельницького до П. Дорошенка) // Історія українського козацтва: Нариси у 2-х тт. / Ред. В. А. Смолій, О. А. Бачинська, О. І. Гуржій, В. М. Матях. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія, 2006. Т. 1. С. 428-440.
125. Чухліб Тарас. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті - початок 1680-х рр.). Київ: Ін-т історії НАН України, 2008. 86 с. URL:

https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Hadiach_1658_roku_ta_ideia_ioho_v_idnovlennia_v_ukrainsko-polskykh_stosunkakh.pdf?

126. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У двох книгах. Книга 2. Київ: Грамота, 2020. 1120 с.

127. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3-х томах. Львів: Світ, 1991. Т. 2. 392 с.

128. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 2-ге вид., перероблене та розшир]. Київ: Критика, 2005. 584 с.

129. Яковенко Н. Юрій Немирич // Історія України в особах: IX-XVIII ст. Київ: Україна, 1993. С. 265-269.

130. Яковлева Т. І. Виговський: істина та вимисел // Київська старовина. 1998. № 3. С. 141-158.

131. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tairova-Yakovleva_Tetiana/Hetmanschyna_u_druhii_polovyni_50_kh_rokiv_XVII_stolittia_Prychyny_i_pochatok_Ruiny/

132. Яковлева Тетяна. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андріївської угоди (1659-1667 трр.). Київ: Основи, 2003. 644 с.

133. Ярмошик І. Гадяцька угода в контексті польсько-козацьких домовленостей першої половини XVII ст. // Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. Житомир, 2013. С. 28-38. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Hadiatska_uhoda_v_konteksti_polsko-ukrainskykh_vidnosyn/

ДОДАТКИ

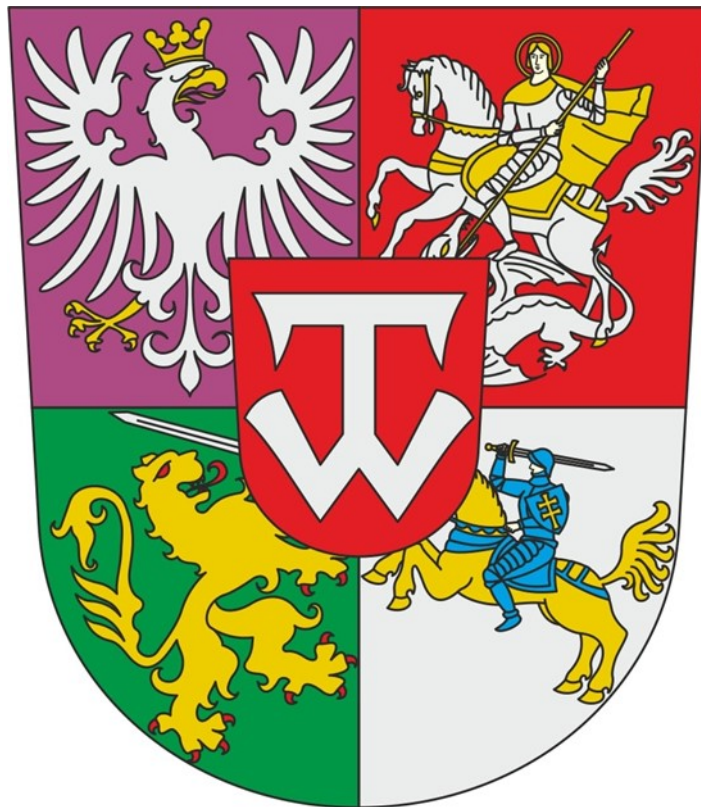
Додаток 1

**Гетьман Іван Виговський. Роки правління 1657-1659 рр.
(Невідомий художник ХІХ ст.)**

Джерело: Музей становлення української нації. URL:
<https://www.museumsun.org/person/36/>

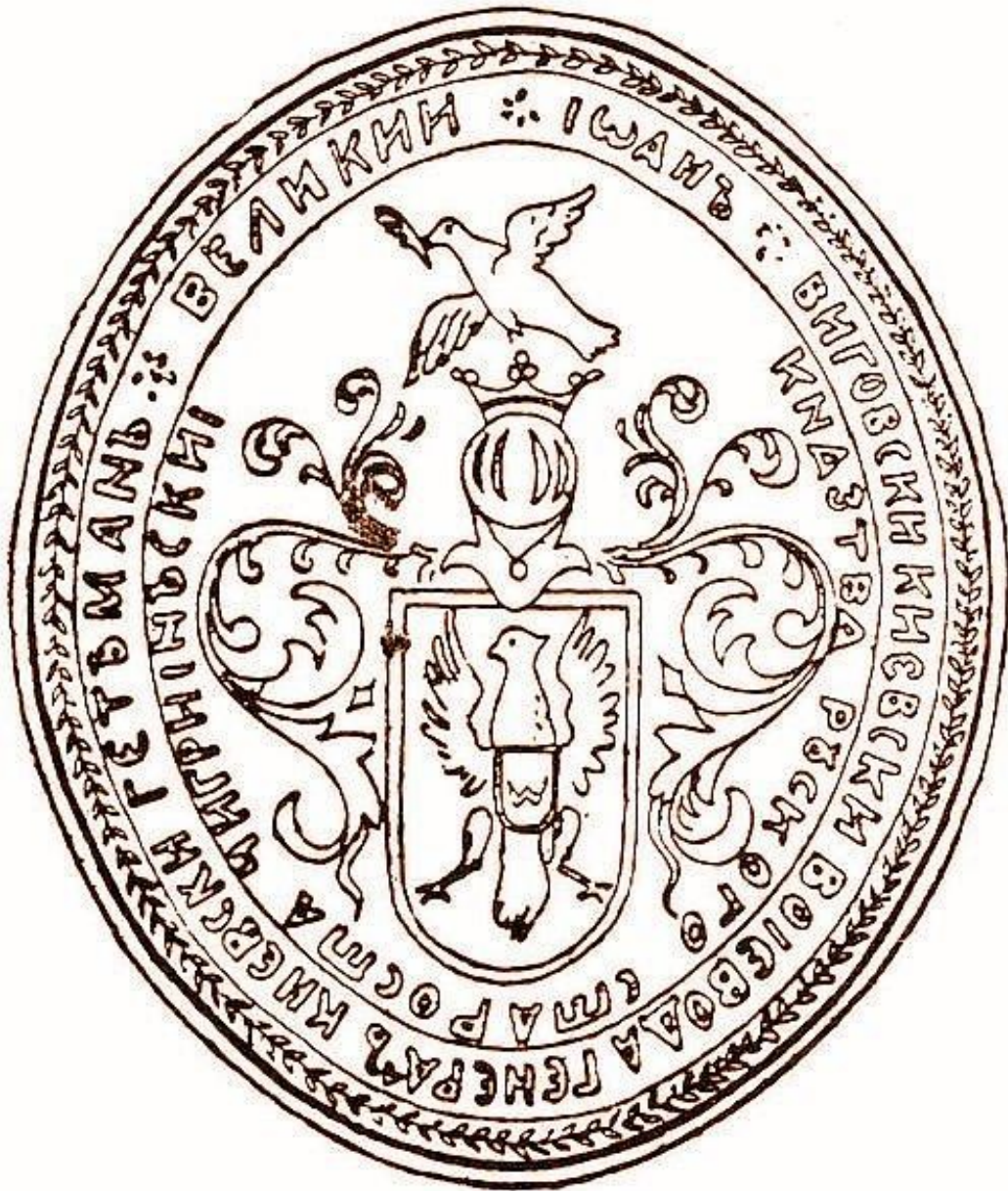
Додаток 2

Герби гетьмана Івана Виговського

*Джерело: Єремєєв Ігор. Герби гетьманів України.
Київ: УЦІММ-ПРЕС, 1998. С.29-30.*

Додаток 3

Тамис пвбани гдга и погани
 Іван Владиславович

Печатка та факсиміле І. Виговського

Джерело: Іван Виговський. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Виговський

Додаток 4

**Пам'ятник Івану Виговському в селі, де він народився
(с. Вигів, Коростенський р-н, Житомирська обл.)**

Джерело: Вигів. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Вигів>

Додаток 5

**Меморіальна дошка на честь Івана Виговського
(м. Луцьк, замок Любарта)**

Джерело: Луцький художній музей. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Луцький_художній_музей

Додаток 6

**Українська козацька держава за гетьмана І. Виговського
(серпень 1657 – вересень 1659 рр.)**

Джерело: Атлас з історії України (XVI-XVIII ст.) 8 клас. Київ: Ін-т передових технологій, 2009. С. 9.

Додаток 8

332r
 czynię bryg i wozym ięu i s p a w i s z a j e, a n i p a w i s z a j e
 d a m i e z a j e, i e c z t e m i e z a j e z a d e g o w o z g r a z e n i a
 i e d k o j o b r e j w r y s i g i m o i e j c i e b i o e z e b i e j e a n i m i e j
 m i e j e t a k o n a d a b e z b o z e k o n o s j e a d w i e d z a n a
 j e d n a d a n a s t y p o s a, k r o w e p o z y s i g i i z s i g
 t a k p o d k o w o d u k o s a c i e z o p i e s e w s t a p a j e p o d
 p i s a n o j z i e c z e i g k o r o n a j w j d a c i o t k a z a l i d w i j
 p r i n t e r z m o w n a t a d a n a d z i e n i e g o s y t y n i e
 s t e i s e p r e d z i e n i e d z i e n i e g o p o h u d n o e
 p r y s e g i w o t a m b e r e l i c a t a p o z o n d n a z e t w
 p r y t a k e k a t a a p o p i e d n i e z i o k o r o l e d b
 i s e m i l o s i a t a m i s t o d z i e. J a n K a t i m i e r z
 k o r o l: k o t o r y e p o p r y s e g i i p o z a d a w d n e s a b
 d e t o k o e d o s o b i e k o r a d a t o t o e, a n i t a m b e r e l i c a t a
 e m b m o i m b e z a r o d z i e m b, p o k a n i w s t a n t a w k i d
 k u r o r z a m i x b k u r o r z a m i x b k u r o r z a m i x b s o d n i
 s a w i e e

Присяга короля Яна II Казимира на договорі

підписана 10 червня 1659 р.

Джерело: Гадяцький договір. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гадяцький_договір

Додаток 9

В ім'я Боже, амінь. На вічну пам'ять теперішнім і наступним.

Комісія між станами Корони Польської і Великого князівства Литовського, з одної сторони, і вельможним гетьманом і Військом Запорізьким - з другої, через вельможних панів каштелянів Станіслава Казимира Беншовського волинського й Казимира Людвіка Євлашевського смоленського, визначених комісарами з сейму від найяснішого Яна Казимира з волі Божої короля Польського і Шведського, Великого Князя Литовського, Руського, Пруського, Мазовецького, Жмудського, Ліфляндського, Смоленського, Вандальського спадкового короля і всіх станів коронних і Великого князівства Литовського, з вельможним паном гетьманом Іваном Виговським і всім Військом Запорізьким, в обозі під Гадячем 16 вересня року господнього 1658. Дай Боже, щоб щасливо і вічно тривало.

Вельможний гетьман запорізький з усім своїм військом на вищезгаданому місці нас, комісарів, достойно і вдячно прийняв і, зваживши на нашу повну владу комісарську, надану нам його королівською милістю нашим милостивим паном і повагою сейму коронних станів і Великого князівства Литовського, декларував зі всім військом: як не з доброї волі, але з примусу, прибите різними утисками Військо Запорізьке приступило до свого захисту, так тепер, коли його королівська милість наш милостивий пан, пробачивши своїм батьківським серцем все, що сталося в тім сум'ятті, закликає нас до єдності, вони, не зневажаючи ласку його королівської милості, покійно приймаючи цю ласку добротливого пана, приступають до цієї комісії, а також до спільної наради щодо згоди, щирості й обопільної любові, беруть за свідка Бога сил небесних у тім, що все, що ухвалюється, буде щиро і правдиво дотримане на вічні часи. Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином:

1. Релігія грецька стародавня, така, з якою стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослуження по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського. Також на сеймах, у війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але й у публічних процесіях у відвідуваннях хворих зі святими мощами, в хованню померлих і при кожній нагоді, так, як це вільно і прилюдно своє богослуження уживає римський обряд. Тій же грецькій релігії надається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправлення старих.

Що стосується церков та маєтків, які здавна надані на церкви грецької стародавньої релігії, то мають вони залишатися за стародавніми православними греками. Після того, як складено буде публічну присягу вірності, протягом півроку всі ці церкви мають бути подані в реєстрах від полковників та іншої старшини Війська Запорізького тим комісарам, що будуть назначені з * Тобто за православними громадянами обох сторін. Тій же вірі, яка є проти грецької православної і яка множить чвари між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану не повинен ніяким чином церков, монастирів фундувати й надавати добра ані в маєтках духовних, ані в його королівської милості, ані у власних, так, як каже нинішня комісія на вічні часи. Римську віру дозволяється вільно уживати в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві. Світські панове римської релігії-дідичі й урядники його королівської милості - не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими й монахами грецької релігії, тільки їхній законний пастир.

А що у спільній вітчизні обом обрядам мають належати і спільні прерогативи й оздоби, тому отець київський митрополит теперішній і майбутній з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим мстиславським з Великого князівства Литовського-будуть засідати в Сенаті, згідно зі власним порядком, з такими ж правами і правом голосу, як ясновельможні їхні милості духовні римського обряду.

Однак, місце їхньої милості отцю митрополиту назначається після їхньої милості князя архієпискупа львівського, а владикам - після єпископів своїх повітів.

У Київському воєводстві сенаторські сани будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду і тільки здатним до тих урядів. Натомість у воєводствах Брацлавському й Чернігівському ті ж сенаторські посади мають надаватися почергово: після смерті сенатора грецького обряду має заступати сенатор римського обряду. У всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, які походять з тих воєводств і мають там маєтність, однак зі збереженням права теперішніх власників.

Для того, щоб зростала обопільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, доки доходять церкви грецького обряду, міщаникатолики і грецької релігії повинні рівно вживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не повинна бути нікому перешкодою до магістрату.

Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати, яка буде користуватися такими прерогативами і вільностями, як Краківська Академія, однак з умовою, щоб у тій Академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти-аріанської, кальвіністської, лютеранської. Отож, щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, а всі інші школи, які були в Києві, його королівська милість накаже перенести деінде.

Другу таку ж Академію його королівська милість наш милостивий пан і стани коронні й Великого князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї підшукають відповідне місце. Вона буде мати такі ж права і вільності, як і київська, але заснована має бути з тією ж умовою, що й київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвіністської, лютеранської. І де та Академія буде заснована, там вже жодні інші школи засновуватися не будуть на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаг до короля його милості.

Оскільки вельможний гетьман з Військом Запорізьким, відірвані від Речі Посполитої, з любові до його королівської милості, свого милостивого пана і до власної вітчизни повертаються, зрікаючись сторонніх протекцій, то його королівська милість наш милостивий пан і всі стани коронні й Великого князівства Литовського вічною амністією, тобто вічним забуттям, покривають все те, що з обох сторін допустив Пан Бог, полишаючи його святому маєстатові, як пожертву за спільні гріхи, гарантуючи особам усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку, як з Війська Запорізького, так і шляхетського стану, урядникам, як і приватним особам, пам'ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були і залишаються при вельможних гетьманах, попереднім і теперішнім, без ніякої помсти, ні королівський маєстат, ні сенат, ні вся Річ Посполита, зрештою, ані жодна приватна особа не будуть підносити ніяких претензій проти них взагалі й кожного зокрема, від найвищих до найменших, й усі неприємності, все, що під час війни коїлися, усім християнським серцем, закликаючи у свідки страшного Бога, щиро собі вибачивши, ні явно, ні потаємно один на одного не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів, не даючи себе звести звільненням з присяги для будь-яких таємних замислів.

Крім того, усі кадуки, випрошені ким-небудь під тими, що перебували у Війську Запорізькому і під шляхтою, яка була при вельможному гетьманові і Війську Запорізькому, і при шведах, і роздані від початку війни, тепер всі без винятку касуються й будуть скасовані публічним правом, так, щоб вони не шкодили нічийй честі та власності. І де ті постанови про конфіскацію не знаходилися б, вони вважаються скасованими і з книг судових усуненими, і їхнім власникам надається право володіти, проти чого не можна покликатися на жодні кадуки під карою інфамії.

А якщо і сама річ, і саме ім'я амністії повинні бути святі, і речі й люди всяких станів відновлюються в попередньому стані, повертаються до тієї єдності, злагоди,

любові, права і пана, як було перед війною, то застерігається, що, якщо хто-небудь осмілиться зірвати це святе об'єднання, відважиться публічно або на приватній нараді звинувачувати когось у зраді, такий має бути покараний за порушення угоди. Якби таке трапилося, то для виявлення наклепу, з обох сторін негайно повинно чинитися слідство. Уся Річ Посполита народу Польського і Великого князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, тобто, ці народи у своїх кордонах і при своїх свободах мають залишатися непорушно, згідно з правами - в радах, судах і вільному виборі своїх панів, польських королів і великих князів литовських і руських. А якщо під тягарем війни зі сторонніми панами щось було постановлено на обмеження кордонів і вольностей тих народів, то це має вважатися недійсним і пустим, і згадані вище народи повинні залишитися при своїх свободах, щиро як єдине тіло однієї і неподільної Речі Посполитої, не вчиняючи між собою різниці у вірі: той, хто визнавав християнську релігію, римську чи грецьку, всі залишаються в мирі, при своїх вольностях. Хіба що якісь вирoki й декрети були винесені перед війною і в часі війни цілком законно в присутності сторін чи за їхньої відсутності.

Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі (супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися).

Найманого війська буде десять тисяч, яке так, як і Запорізьке, має бути під владою того ж гетьмана, і платити тому війську слід з ухвалених на сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також з інших від Речі Посполитої.

Стояти Військо Запорізьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Підтверджуються усілякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою. Крім того, жоден державець маєтків його королівської милості, ні староста, ні пан діличний, довічний, ані їхні підстарости, урядники й усілякі інші слуги не будуть стягати жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів, ні під яким претекстом, і як люди рицарські вони будуть вільні від усіх найбільших і найменших обтяжень, також цда і мита у всій Короні і Великому князівстві Литовському. Також будуть вільні від усіляких судів старост, державців, панів та їхніх намісників, але залишаються під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських. Також всілякі напої, лови на полях і на ріках й інші користі козаків мають лишатися при козаках вільно, згідно зі старими звичаями.

Окремо, кого гетьман Війська Руського подасть його королівській милості як гідних шляхетських гербів для більшого заохочення до служби його королівській милості, тих усіх без перешкод буде нобілітовано, з наданням усіх шляхетських вольностей, так, однак, міркуючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. Однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воєводствах, за наказом того ж гетьмана руського. А якщо війна якась розпочнеться на руських кордонах і треба буде послати туди коронне військо на підмогу, тоді ця підмога буде перебувати під регіментом гетьмана Військ Руських.

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом Військ Руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. А після його смерті має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств оберуть чотирьох кандидатів, серед яких одному його королівська милість надасть гетьманство, не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана Руського.

Монетний двір для биття всіляких грошей має бути закладений у Києві, або де придасться. Гроші будуть однієї якості й металу і з королівською особою.

Податки з Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств, які Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, мають бути потрачені на найманця, який перебуватиме під владою гетьмана Військ Руських.

Спільна рада і спільні сили всіх тих народів будуть проти кожного неприятеля.

Ці три народи мають спільно всілякими способами старатися, щоб Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі.

З царем його милості московським якби дійшло його королівській милості і станам коронним до наступальної війни, Війська Запорізькі до такої війни залучатися не будуть. Якби ж цар його милість не захотів повернути провінцій Речі Посполитої і на Річ Посполиту наступав, тоді всі сили, як коронні, так і Великого князівства Литовського і Війська Руські Запорізькі під регіментом свого гетьмана мають з'єднатися і воювати.

З царем його милістю якби королю його милості і станам коронним і Великого князівства Литовського дійшло до укладення пакту, має бути застережена непорушність нинішньої постанови вельможному гетьманові і Війську Запорізькому.

Маєтності рухомі і нерухомі, королівщини, а також грошові суми, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до Війська Запорізького і тепер до вітчизни повертаються, будуть їм повернені і заслуги їхні у війську коронному і Великого князівства Литовського на рівні з заслугами військ коронних і Великого князівства Литовського мають бути компенсовані і заплачені.

А вже від того часу гетьман з Військом Запорізьким (теперішній і наступні), відступивши від всяких сторонніх протекторів, більше з ними в'язатися не мають, навпаки мають вічно перебувати у вірності, підданстві й послушенстві найяснішого маєстату Польського Королівства та його наступників і всієї Речі Посполитої, однак нічим не порушуючи братерства, досягнутого з його милістю кримським ханом.

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде, а якщо такі трапляться, має їх відсилати до його королівської милості. Також ні війська стороннього вводити не буде, ні жодного порозуміння зі сторонніми державами мати не буде на шкоду Речі Посполитій, хіба що після повідомлення його королівській милості.

Усім приватним особам з обох сторін, а також і духовним римського обряду уможлиблюється безпечно повернення до єпископств, парафій, каноній, приходів і належних до них маєтків у Київському, Брацлавському, Чернігівському, Подільському воєводствах, а також у Великому князівстві Литовському, Білій Русі й на Сіверщині, так і всім монахам до церков, монастирів, маєтків і фундацій, також і світським особам обох сторін до їхніх маєтків дідичних, староств, держав, володінь власних, довічних, заставлених і за всілякими іншими контрактами, які до них належать, в тих же згаданих воєводствах й у Великому князівстві Литовському, в Білій Русі й на Сіверщині. Однак час повернення визначить його королівська милість після порозуміння з вельможним гетьманом запорізьким. Повернення у володіння має проходити так, щоб ніхто не повернувся до своєї власності інакше як за універсалами його королівської милості і вельможного гетьмана Війська Запорізького, про що має бути порозуміння між обома сторонами.

А для судочинства різних справ як кримінальних, так і поточних буде у всіх трьох воєводствах діяти окремий трибунал, згідно з таким порядком, який вони самі собі виберуть. Крім того, будуть мати окремі староства судові в Овручі та Житомирі.

А для кращої певності, з огляду на те, що гетьман з Військом Запорізьким і ці воєводства, що були відірвані, відкинуть всяку протекцію інших сторонніх народів і добровільно як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанованих повернуться, для певнішого дотримання нинішньої постанови його королівська милість і Річ Посполита дозволяють народу руському вибирати вільних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з сенаторським титулом та інші уряди народу руського. Ці урядники мають скласти присягу згідно з текстом присяги коронних урядовців, з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішній постанові своєї печатки не прикладуть, а навпаки пильнуватимуть,

щоб нічого не робилося проти цієї постанови через конституції чи сеймові декрети, задвірні рескрипти, універсали й привілеї. До урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі тільки духовні грецькі митрополії, єпископства, ігуменства й бенефіції, право надання яких належать його королівській милості нашому милостивому панові. В Руському, Київському, Волинському, Подільському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах також не тільки духовні, але й світські, надання, а в Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах також і суди в королівських містах і всілякі задвірні й сеймові декрети тільки в згаданих трьох воєводствах. А що супроти цієї постанови вийде з канцелярії Коронної або Великого князівства Литовського, то буде недійсне, і той, хто видав такий привілей, не тільки його втратить, але й підлягає штрафу в десять тисяч литовських кіп, про що суд має бути перед королем його милістю за спеціальним ресстром.

Щоб через суперечки за підданих, обвинувачених у свавіллі, не з'являлося нових сум'ять, скасовуються всі процеси земських, гродських, трибунальських судів про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди, вчинені під час внутрішньої війни, а також і трибунальські декрети, винесені в цих справах, особливо у Київському, Волинському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах.

Якби дійшло у його королівської милості, станів коронних і Великого князівства Литовського до укладення пактів з московським царем, має бути застережена непорушність вельможного гетьмана, Війська Запорізького й нинішньої постанови.

Їх милості панове комісари, як і вельможний гетьман Князівства Руського, дійсно присягою підтвердили нинішню комісію, оскільки тексти руками їх милостей підписані. Крім того, ця комісія буде підтверджена присягою від сенату яснопреподобним його милістю гнзненським арцибіскупом, примасом коронним та його милістю ксьондзем віленським єпископом, а також їх вельможностями панами чотирма коронними гетьманами і Великого князівства Литовського й канцлерами Обох Народів, а від кола рицарського - маршалком посольської ради в присутності послів від вельможного гетьмана і Війська Запорізького на сеймі, який має бути якнайшвидше скликаний.

Стосовно присяги його королівської милості нашого милостивого пана, то зі своєї панської доброти його королівська милість на покірне прохання Війська Запорізького милостиво це вчинить, що підтверджують їх милості пани комісари.

Натомість полковники, сотники й уся старшина Війська Запорізького виконують свої присяги після сейму, на котрому будуть затверджені нинішні постанови в присутності комісарів, які будуть депутовані від сейму.

А щоб ця комісія мала вічну вагу й повагу у всьому своєму змісті від початку до кінця, то буде включена в право посполите, в конституцію, ухвалену сеймом, і буде вважатися за вічне й незмінне право.

До Булави Великої Руської належатиме Чигиринське староство, як це значиться в привілеї, наданім покійному Богданові Хмельницькому його королівською милістю. А гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при його королівській милості.

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств відбудеться після майбутнього сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше універсалом його королівської милості. Діялося це в таборі під Гадячем, дня і року, зазначеного вище.

Іван Виговський, гетьман князівств Руських рукою власною

Текст Гадяцького договору 6(16) вересня 1658р., ратифікований сеймом Речі Посполитої

Джерело: Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В.Брехуненко та ін.

Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2008. С. 22-30.

Додаток 10

Річ Посполита Трьох Народів (1658 р.)

Джерело: Гадяцький договір. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Гадяцький_договір

Додаток 11

**Пам'ятний знак з нагоди підписання Гадяцького договору
(с. Червоний Кут, Гадяцький р-н, Полтавська обл.)**

Джерело: Шлях із глибини століть.

URL: <http://www.golos.com.ua/article/259246>

Додаток 12

Конотопська битва

Джерело: Розгром московитів під Конотопом: уроки історії. URL:
<https://www.sknews.net/rozghrom-moskovytiv-pid-konotopom-uroky-istorii/>

Додаток 13

**Пам'ятник на честь перемоги в Конотопській битві
(с. Шаповалівка, Конотопський р-н, Сумська обл.)**

Джерело: Пам'ятний знак Конотопської битви. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятний_знак_Конотопської_битви

Пам'ятний знак Конотопської битви у Конотопі

Джерело: Конотопська битва. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Конотопська_битва

Додаток 14

**Пам'ятник Івану Виговському
на місці усунення його від гетьманства
(с. Германівка, Обухівський р-н, Київська обл.)**

Джерело: Германівка. URL: <https://nin-gen.livejournal.com/7417.html>

Додаток 15

**Пам'ятник та могила Івана Виговського. Манявський скит.
(с. Манява Богородчанський р-н, Івано-Франківська обл.)**

Джерело: Богдан Скаврон. Жертва розбрату та руїни. URL:
<https://zbruc.eu/node/18959>

Додаток 16

**Музей та пам'ятник Івану Виговському
(с. Руда (Жидачівський р-н, Львівська обл.), яким більше
100 років володіла родина Виговських)**

Джерело: Музей-меморіал гетьмана Івана Виговського. URL:
<https://travels.in.ua/uk-UA/locality/24907/ruda-village>